МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ГОНЧАРОВА Олена Миколаївна

УДК 808.5 (37) (38)

АНТИЧНА РИТОРИКА ЯК ФЕНОМЕН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

26.00.01 – теорія й історія культури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора культурології

Київ–2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство культури України, м. Київ.

Науковий консультант:
доктор філософських наук, професор **Пархоменко Тетяна Сергіївна,** Київський національний університет культури і мистецтв, завідувач кафедри культурології.

Офіційні опоненти:
доктор філософських наук, професор **Бровко Микола Миколайович,** Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, професор кафедри суспільних наук;

доктор філологічних наук, професор **Мелещенко Олександр Костянтинович,** Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри історії журналістики;

доктор педагогічних наук, професор **Сагач Галина Михайлівна,** Херсонська академія неперервної освіти, професор кафедри теорії і методики виховної роботи, академік Академії наук вищої освіти України.

Захист відбудеться «20» грудня 2012 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 у Київському національному університеті культури і мистецтв за адресою: 01601, м. Київ, вул. Щорса 36, ауд. 209.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв за адресою: 01601, м. Київ, вул. Щорса, 36.

Автореферат розісланий «20» листопада 2012 р.

Учений
спеціалі

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Питання теорії і практики ораторського мистецтва останнім часом набуло актуального значення у зв'язку з новими політичними, економічними і соціальними реаліями. Нині навички з мистецтва публічного мовлення активно використовуються в багатьох сферах суспільного життя України та інших демократичних держав. По-перше, риторика – невід'ємна частина публічної політики, яка стала характерною ознакою країн пострадянського простору з демократичними політичними режимами. По-друге, красномовство виявилося вельми затребуваним у сфері реклами і піар-технологій. Без риторичної майстерності не обійтися у дипломатії і судочинстві, а розвиток електронних мас-медіа розширив аудиторію живого слова до небачених раніше масштабів. Все це дало підстави визначити кінець XX – початок XXI століття як епоху «риторичного Ренесансу» (А. Михальська). Це «Відродження» було б неможливе, якби не закладена більше трьох тисяч років тому культурна традиція ставлення до усного слова як необхідної умови гуманітарного розвитку. Красномовство сучасності входить своїм корінням у часи античності, перш за все, грецької. Його інституалізація свого часу мала потужний вплив на суспільно-політичний розвиток давньогрецьких полісів, а згодом – Давнього Риму.

В українській культурології антична риторика як культурний феномен і досі залишається малодослідженим предметом, попри появу низки робіт таких науковців, як М. Бровко, О. Мелещенко, Г. Онуфрієнко, Г. Сагач та ін.

За межами України ще за радянських часів у напрямку досліджень античної риторики успішно працювали представники московської і ленінградської шкіл філології, переважна більшість з яких обстоювала поширену в історіографії античності тезу про майже вроджену любов греків до усного слова. Так, О. Лосєв наголошував на пристрасті греків до ораторського мистецтва, С. Утченко називав античну культуру оро-акустичною, а М. Гаспаров визначав давньогрецьку культуру як культуру, у якій панує «слово, що звучить».

Але в науковій літературі існували й існують нині і відмінні в оціночному плані думки: С. Кондратьєв вів мову про окремі зразки давньогрецької культури як такі, що «отруєні риторикою»; сучасна французька авторка К. Куле визначає Давню Грецію як «цивілізацію балаканини», а її співвітчизник Ж.-Н. Робер, навпаки, вважає, що красномовство – загальнопоширений феномен ранніх цивілізацій.

Проте, незалежно від оцінки, сам факт популярності професії ритора, поширення ораторського мистецтва в античному світі, його впливу на красномовство європейської культури був і залишається загальновизнаним.

Утім, дискусійним питання стосовно причин цього феномену, що, виникнувши за часів античності і заснувавши культурну традицію європейського красномовства, і нині продовжує бути невід'ємною складовою європейської культури.

Намагання дати відповідь на поставлене запитання, спробувати по-новому підійти до визначення ролі античного ораторства в історії європейської культури, спираючись на сучасний методологічний інструментарій і нові реалії категоріального апарату, і зумовило вибір теми дисертаційного дослідження «Антична риторика як феномен європейської культури».

Основною проблемою дисертаційного дослідження в існуючій дихотомії оцінок античної риторики є актуалізація конструктивних засобів і форм впливу античного ораторського мистецтва на європейську культуру, виявлення яких здатне допомогти нейтралізувати ризики деструктивного розвитку псевдориторики епохи постмодернізму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з цільовою комплексною програмою наукових досліджень Київського національного університету культури і мистецтв «Трансформаційні процеси в культурі та мистецтвах України» (Державний реєстраційний № 0107U009539), відповідно до теми наукових досліджень кафедри культурології КНУКіМ «Історія й теорія світової культури». Тему дисертації затверджено вченою радою Київського національного університету культури і мистецтв (протокол № 4 від 28 грудня 2007 року).

Мета дослідження – на основі аналізу текстів ораторських промов і теоретичних трактатів давніх Греції і Риму висвітлити особливості інституалізації і функціонування античної риторики як культурного феномену, її місце і роль в історії європейської культури.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань:**

– вивчити та проаналізувати наукову літературу з теми дисертаційного дослідження і визначити джерельну базу;

– розвинути теоретико-методологічні засади дослідження;

– уточнити хронологічні межі становлення античного красномовства;

– дослідити й уточнити питання персоналізації процесу становлення професії ритора;

– на основі дискурсивного аналізу з'ясувати особливості основних дискурсивних практик античного красномовства;

– визначити особливості античної риторики як теоретичного дискурсу;

– встановити зв'язок риторики з моральною, естетичною й інтелектуальною культурою античності;

– охарактеризувати античне ораторське мистецтво як елемент видовищної і дозвіллєво-розважальної культури;

– виявити рецепції античної риторики в західноєвропейському, російському та українському релігійному і світському красномовстві.

Об'єкт дослідження – риторика як культурне явище.

Предмет дослідження – антична риторика як феномен європейської культури.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові теоретичні методи аналізу і синтезу, узагальнення, абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного, дедуктивний та індуктивний методи, метод системно-структурного аналізу. Застосовано спеціальні теоретичні методи: культурологічний, під яким розуміється метод дослідження риторики як феномену, детермінованого культурними практиками епохи, історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний методи; низка лінгвістичних методів, зокрема дискурсивного аналізу, який застосовано в роботі з текстами промов античних ораторів, метод виділення ключових слів культури та їх семантичного аналізу – при визначенні логосфери античної культури.

Дисертаційна робота ґрунтується на методологічних принципах наукового дослідження: об'єктивності, системності, логічності, історизму.

Наукова новизна дослідження обумовлена тим, що на основі системного аналізу античної риторики як полідискурсивної практики і теоретичної рефлексії встановлено її особливості як культурного феномену в контексті естетичних, морально-етичних, інтелектуальних, фінансово-економічних, юридичних, політичних, дозвіллєвих і розважально-видовищних реалій Давньої Греції і Давнього Риму, визначено її місце і роль в історії європейської культури.

Наукова новизна дослідження полягає також у тому, що :

– на основі аналізу поем Гомера виявлено перші дискурсивні практики в європейській культурі;

– уточнено час інституалізації риторики як професійної діяльності і персоналії перших риторів;

– на основі аналізу текстів ораторських промов уточнено особливості основних дискурсивних практик античного красномовства;

– на основі аналізу текстів риторських трактатів визначено особливості античної риторики як теоретичного дискурсу;

– висвітлено зв'язок риторики з моральною, естетичною, інтелектуальною, дозвіллєвою і розважально-видовищною культурою античності.

Вперше :

– висунуто й обґрунтовано гіпотезу про Філострата старшого як засновника жанру екскурсійної лекції та запропоновано положення стосовно його екфразиса «Картини» як першої зафіксованої екскурсійної лекції в європейській культурі;

– сформульовано гіпотезу щодо уточнення дати появи промови «Про любов», яка приписується Лісію;

– висунуто й обґрунтовано гіпотезу про Діонісія Галікарнаського як засновника фоносемантики.

Дістали подальшого розвитку:

– теза про красномовство під час симпосій (застольних бесід) як різновид академічного красномовства античності;

– визначення характеру рецепції античної риторики в релігійному красномовстві західноєвропейського Середньовіччя, у зв'язку з чим запропоновано авторське визначення поняття релігійного красномовства;

– висвітлення характеру рецепції античної риторики в теоріях красномовства часів Російської імперії;

– визначення ролі античної риторики у формуванні європейського красномовства як культурної традиції.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані в навчальних курсах зі спеціальності «Культурологія», а також у навчальних курсах окремих спеціальностей напрямів підготовки «Державне управління», «Журналістика», «Історія», «Педагогічна освіта», «Філологія». Матеріали дисертації можуть використовуватися в таких навчальних дисциплінах, як «Риторика», «Історія зарубіжної культури», «Основи ораторського мистецтва», «Спічрайтинг». Фактографічна база та висновки дослідження можуть бути корисними в публічній політичній діяльності, парламентській, адвокатській, судовій і журналістській практиці, у видавничій, рекламній діяльності та у сфері зв'язків з громадськістю (PR).

Матеріали і висновки дисертації використовувалися автором у навчальному процесі зі студентами факультету культурології Київського національного університету культури і мистецтв у курсах «Риторика», «Основи ораторського мистецтва», «Спічрайтинг».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, у якому запропоновано комплексний аналіз античної риторики як феномену європейської культури. Усі наукові положення та висновки належать авторові дисертації. Наукові публікації за темою роботи є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були апробовані на міжнародних, всеукраїнських, регіональних та міжвузівських конференціях, а саме: на міжнародній науково-практичній конференції X культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Українська культура : виклики сьогодення» (Український центр культурних досліджень, Київ, 31 травня – 1 червня 2012 р.); «Сучасна молодь і проблеми життєвих цінностей : філософські та етико-культурологічні виміри» (Київський національний лінгвістичний університет, квітень 2010 р.); на міжнародній науково-практичній конференції пам'яті проф. В. В. Кірсанова «Фундаментальні і прикладні дослідження культурології» (КНУКіМ, 21–22 травня 2009 р.); на міжнародній науково-практичній конференції «Фундаментальні і прикладні дослідження рекреаційно-дозвіллєвої сфери у контексті євроінтеграційних процесів» (КНУКіМ, 12–13 травня 2008 р.); всеукраїнській науковій конференції «Соціальні комунікації : стан, проблеми, тенденції» (КНУКіМ, 26–27 квітня 2012 р.); VII всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська культура : стан і проблеми функціонування у світовому просторі» (Рівненський державний гуманітарний університет, 10–11 листопада

2011 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми формування духовних і професійних потреб особистості в умовах змін освітньо-культурного середовища в Україні» (Київський інститут соціальних і культурних зв'язків ім. св. княгині Ольги, 15–16 квітня 2009 р.); науково-теоретичній конференції «Динаміка культуротворчих процесів в Україні» (Інститут культурології Академії мистецтв України, червень 2009 р.); на міжвузівській науково-практичній конференції «Українська мова як вагомий фактор державотворення» (КНУКіМ, 19 лютого 2009 р.); науково-практичній конференції «Культурологія як фундаментальний науково-освітній напрям в системі знань» (КНУКіМ, 16 квітня 2009 р.); науково-практичній конференції кафедри зв'язків з громадськістю КНУКіМ «Актуальні проблеми сучасних PR» (травень 2006 р.); на конференціях Київського національного університету культури і мистецтв «Дні науки КНУКіМ» 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 рр.

Результати дисертаційного дослідження обговорені на засіданні кафедри культурології Київського національного університету культури і мистецтв (протокол № 16 від 14 червня 2011 року).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладено в монографії та у 33 публікаціях, серед яких 26 статей, що надруковані в наукових фахових виданнях України з культурології, 5 праць апробаційного характеру, а також 2 праці, у яких додатково відображені наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, шістьох розділів, висновків і списку використаних джерел (482 найменування). Загальний обсяг дисертації – 424 сторінки, із яких 374 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, вказано на її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету, завдання, предмет і об'єкт, методи дослідження, розкрито новизну, особистий внесок здобувача, практичне значення результатів, наведено відомості про апробацію дослідження.

У першому розділі «Антична риторика як об'єкт наукового аналізу» зроблено огляд наукової літератури, що пов'язана з проблематикою дисертаційної роботи, та визначено методологію дослідження.

Підрозділ 1.1. «Історіографія проблеми» присвячено оглядові наукових досліджень античного красномовства.

У дореволюційний час ораторське мистецтво античності поставало переважно як об'єкт філології, про що свідчать роботи Ф. Зелінського, Г. Іванова, Р. Фолькмана, П. Черняєва, І. Ягодинського та ін. Дослідженням цього періоду властивий аналіз текстів античних ораторів з погляду лексико-синтаксичних характеристик. Поряд з цим було висунуто кілька гіпотез щодо походження античного красномовства. Так, професор Петербурзького університету Ф. Зелінський, відштовхуючись від ідеї Я. Буркхарда про змагальність, як ментальну особли-

вість давніх греків, вважав агоністику універсальною характеристикою давньогрецької культури. З неї, на думку вченого, виникло публічне красномовство як один з численних видів грецького агону.

У перші два десятиріччя радянської влади її увага до античного спадку у сфері риторики зумовлювалася прагматичними інтересами: ораторське мистецтво античності цікавило як джерело «езотеричних» знань щодо агітаційно-пропагандистського потенціалу красномовства. Незважаючи на ідеологічну заангажованість тогочасної гуманітаристики, з'явилися оригінальні інтерпретації і методологічно продуктивні положення. Так, В. Гофман у книзі «Слово оратора» (1932) спробував простежити зв'язок риторики і політики, у тому числі й на матеріалі античного красномовства. Класичну філологічну традицію досліджень античної риторики у цей час продовжували Н. Дератані, С. Кондратьєв, С. Мелікова-Толстая, С. Радциг, С. Соболевський, в Україні – О. Білецький. Невелика за обсягом, але змістовна стаття С. Соболевського «Лісій і його промови», а також інтродукції до промов логографа, уміщені в академічному виданні 1933 р., і нині вважаються кращими з того, що з'явилися у вітчизняній науці стосовно цього ритора. Однією з кращих публікацій з античної риторики цього періоду можна вважати статтю С. Мелікової-Толстої «Античні теорії художньої мови» в книзі «Античні теорії мови та стилю», що вийшла у в Ленінграді (1936). Філостратам – старшому і молодшому – та Каліструту присвятив свою статтю С. Кондратьєв, видавши її разом із власним (першим російськомовним) перекладом екфраз «Картини» і «Статуї» (1936).

У передвоєнні і перші повоєнні роки інтерес до античної риторики згасає. Дослідження з античної риторики поновлюються з кінця 1940-х років. Зокрема, у 1949 р. було розпочате кількатомне видання листів Цицерона, яке супроводжувала стаття С. Ковальова. Зі статтею С. Радцига (1954) вийшли політичні промови Демосфена.

Відродження зацікавленості ораторським спадком античності у вітчизняній науці пов'язане з демократизацією внутрішньополітичного життя в країні в постсталінський період. Свідченням цього є низка видань та перевидань творів античних риторів і сплеск наукових досліджень у цій царині. Наприкінці п'ятдесятих років вийшло кілька збірників наукових статей Т. Кузнецової, І. Нахова, С. Ошерова, С. Радцига, М. Чернявського та ін. До 2000-ої річниці від смерті М. Т. Цицерона присвячена стаття М. Грабарь-Пассек, надрукована в першому томі академічного видання промов видатного оратора (1962), де подано характеристику його красномовства. Цицеронові, як літературному критикові, приділила увагу у своїй статті (1963) І. Стрельникова.

Програмною щодо досліджень римської риторики стала стаття М. Гаспарова, присвячена трактатам Цицерона (1972), де вчений, зокрема, наголошував на тому, що задовільної історії античної риторики не існує. У дисертації наголошено, що, як відповідь на це зауваження, у 1973 р. вийшла книга С. Утченка, присвячена Цицерону, а кількома роками пізніше (1976) – ґрунтовне монографічне

дослідження Т. Кузнецової та І. Стрельникової «Ораторське мистецтво в Давньому Римі». На думку дисертантки, ця робота і нині вважається найбільш ґрунтовною з римського красномовства.

Протягом 70–80 років XX ст. з античної риторики інтенсивно публікуються роботи С. Аверінцева. Аналіз ораторської майстерності Саллюстія зроблено в статті В. Горенштейна, що супроводжувала видання творів Гая Саллюстія Кріспа (1981). Демосфену і його сучасникові – ораторові Лікургу, промови якого майже не збереглися, присвятив свої дослідження В. Вальченко.

У дисертації виокремлено фундаментальні роботи О. Лосєва, який у багатотомній історії античної естетики ґрунтовно дослідив взаємовплив і взаємопроникнення філософії і риторики на основі аналізу діалогів Платона, риторських трактатів Аристотеля, Діонісія Галікарнаського, Деметрія, Афінея, Цицерона, Квінтіліана, Плутарха, Філодема, промов Демосфена, Ісократа, Філостратів, Каліструта, Діона Хризостома, Елія Аристида.

Важливу складову історіографії з теми дослідження становлять статті А. Тахо-Годі, присвячені філософам та ораторам Давньої Греції. Серед них – аналіз риторських трактатів Аристотеля, Діонісія Галікарнаського, Деметрія, статті і коментарі до діалогів Платона, Лукіана.

У пострадянський період завдяки збільшенню російськомовних та україномовних перекладів творів античних риторів активізувалося їх вивчення. Свідченням цього є, зокрема, ґрунтовне дослідження римської риторичної прози М. Гаспарова (1991); стаття Л. Глускіної, уміщена в другому томі видання промов Демосфена (1994), у якій надано розгорнутий аналіз соціального й політичного контексту творчості оратора; перевидання промов Лісія (1994) супроводжується передмовою Л. Маринович і Г. Кошеленка, де, порівняно зі статтею С. Соболевського, детальніше окреслено соціально-політичні, судові та економічні умови, у яких відбувалася діяльність Лісія-логографа. Вийшло монографічне дослідження О. Корнилової (1998) з публіцистики античності із широким залученням ораторського спадку в якості джерельної бази.

Аналіз теоретичної риторики Давньої Греції з точки зору її орієнтації на естетичний ідеал здійснив М. Бровко. Вплив античної риторики на становлення європейської журналістики розглядає у своїх статтях О. Мелещенко. Серед публікацій вітчизняних науковців пострадянського періоду з античної риторики чільне місце посідають численні й ґрунтовні праці Г. Сагач, прикметні інноваційною актуалізацією античного красномовства, характеристиками видатних ораторів античності та успадкування їхніх здобутків риторикою українських ораторів.

Нові політичні й соціокультурні реалії потребують переосмислення не тільки спадку окремих ораторів і риторів античності, але й античного красномовства в цілому. Сучасні науково-дослідницькі методи дають змогу по-новому поглянути на природу, роль і місце цього феномену в європейській культурі. Одним з таких факторів є виділення у вітчизняній науці нового напрямку

«культурологія», що визначає і новий погляд на ораторське мистецтво античності як, передусім, на загальноєвропейський культурний феномен.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» проаналізовано тексти промов і теоретичних праць античних риторів, які перекладені різними авторами.

Переклад промов Лісія, здійснений академіком С. Соболевським, був доступний дисертантці у перевиданні 1994 р. Також використовувався переклад, здійснений Е. Юнцем, «Виправдальної промови у справі про вбивство Ератосфена» Лісія з антології «Оратори Греції» (1985).

Аналіз промов Демосфена здійснено за російськомовним тритомним виданням Корпусу Демосфена (1994). Два перших томи вміщують судові промови Демосфена, які до цього часу російською не видавалися. Переклад судових промов зробили В. Борухович, М. Ботвіннік, В. Вальченко, Л. Глускіна, О. Зайцев, А. Тижов, І. Шишова. Третій том повторив видання політичних промов оратора в перекладі С. Радцига (1954).

Використовувався переклад О. Ошеровим промови Демосфена «Про зрадницьке посольство» і промова «За Ктесифонта про вінок» у перекладі О. Рабинович (обидва з видання «Оратори Греції»).

Промова Есхіна «Проти Тимарха» була доступна у перекладі Е. Фролова. В перекладі С. Ошерова проаналізовано промову Есхіна «Про зрадницьке посольство», а промову «Проти Ктесифонта про вінок» – у перекладі С. Ошерова і М. Гаспарова (обидва переклади – з видання «Оратори Греції»). Там же розміщуються промова Лібанія «Надгробне слово по Юліану» в перекладі О. Рабинович; «Друга священна промова» Елія Аристида, яка була вперше перекладена Ю. Шульцем для цього видання; «Панегірик» Ісократа у перекладі Е. Юнца; промова Фемістія «Про угамування своєї пристрасті або про чадолюбність» у перекладі Т. Міллер; промова Діона Хрисостома «Троянська промова на захист того, що Іліон взятий не був» у перекладі Н. Брагінської; промова Горгія «Похвала Єлені» в перекладі С. Кондратьєва.

Екфрази «Картини» Філостратів – старшого й молодшого – і «Статуї» Каліструта були доступні в перекладі С. Кондратьєва (2009).

Проаналізовано трактати Аристотеля «Топіка» і «Про софістичні спростування» (переклад М. Іткіна), трактати «Політика» в перекладі С. Жебелєва і «Поетика» (переклад М. Гаспарова). Основна праця, присвячена питанням ораторської майстерності, – трактат «Риторика» – використовувалась у перекладі Н. Платонової (1894) у перевиданні 1978 р.

Трактати Деметрія і Діонісія Галікарнаського були доступні для аналізу у перекладі М. Гаспарова, О. Смикі, Н. Старостіної (1978).

Для з'ясування історико-культурних обставин становлення професії ритора дисертантка звернулася до академічного видання зібрання фрагментів текстів ранніх грецьких філософів у перекладі А. Лебедєва.

Також проаналізовано діалоги Платона (переклади С. Ананьїна, С. Апта, О. Болдирєва, А. Єгунова, С. Маркіша, М. Соловйова, М. Томасова, С. Шейнман-

Тонштейн (Топштейн), трактати Секста Емпірика (переклад О. Лосєва), Діогена Лаертського (переклад М. Гаспарова), Плутарха (переклад Е. Юнца), Ксенофонта (переклад С. Соболевського), Фукидіда (переклади М. Гаспарова, С. Жебелєва, Ф. Міщенко, Г. Стратановського), Тацита (переклад А. Бобовича).

Три трактати Цицерона про ораторське мистецтво – «Брут», «Оратор», «Про оратора» – проаналізовано в перекладах М. Гаспарова, Ф. Петровського, І. Стрельникової (1972). Використовувався переклад, який належить О. М. Зографу, передмови Цицерона до промов Есхіна і Демосфена «Проти (за) Ктесифонта за вінок» під назвою «Про найкращий рід ораторів» (1936).

Ораторські промови Цицерона в перекладах В. Гореншейна проаналізовано за академічним виданням 1962 р. У його ж перекладі опрацьовувалися твори Гая Саллюстія Кріспа, зокрема, «Інвектива проти Цицерона», разом із російськомовним перекладом інвективи на адресу Саллюстія, що приписується Цицерону, за їх першим російськомовним виданням (1981).

Трактат «Виховання оратора» М. Квінтіліана був доступним у перекладі О. Нікольського під назвою «Марка Фабія Квінтіліана Дванадцять книг риторичних настанов» (1834). Використовувався також переклад В. Олексієвим книги десятої трактату.

«Аттичні ночі» Авла Гелія проаналізовано в російськомовному перекладі (А. Тижов і А. Бехтер), що вийшов 2006 р. (т. 1) і 2008 р. (т. 2).

У підрозділі 1.3. «Теоретико-методологічні засади дослідження» визначено понятєво-категоріальний апарат і методологію дисертації.

Відмічено, що нині термін «риторика» вживається в кількох значеннях: 1) як синонім ораторського мистецтва (основою цієї точки зору є те, що грецьке rhetorike є синонімом латинського oratoria); 2) як наука «про закони управління мисленнєво-мовленнєвою публічною діяльністю» (Г. Сагач); 3) як теорія красномовства або наука красномовства; 4) як навчальний предмет; 5) як зовнішня краса промови, пишномовність, мовна ефектність; 6) як малозмістовне красномовство, формально правильне публічне мовлення, спрямоване на приховування справжніх думок і намірів суб'єкта промови.

Поділяючи в цілому точку зору Г. Сагач, дисертантка вважала б за доцільне розглядати риторику передусім як теорію красномовства. Такий підхід до риторики дав би змогу ввести красномовство в її предмет і репрезентувати його як сукупність дискурсивних практик, а риторику – як теоретичний дискурс цих практик. Утім, аби уникнути термінологічної плутанини, у контексті дисертаційного дослідження поняття «красномовство», «ораторське мистецтво» і «риторика» (у значенні дискурсивної практики) вживаються як слова-синоніми. Виняток становить використання терміну «риторика» у значенні теоретичного дискурсу, що окремо оговорюється.

У сучасній науці існує досить стала класифікація родів і видів красномовства. Г. Апресян, М. Кохтєв, Л. Введенська і Л. Павлова виділяють соціально-політичне, академічне, соціально-побутове, судове, богословсько-церковне красномовство.

Л. Граудіна окреслила соціально-побутове, академічне і лекційне, дискусійно-полемічне, судове, військове, духовне красномовство. Т. Кузнецова використовує поняття практичного і парадного красномовства. Дослідниця не наводить визначень, але контекстуально «практичне красномовство» вживається у значенні навчального, а «парадне» – у значенні літературного жанру. Вітчизняний учений В. Молдован веде мову про такі жанри красномовства, як соціально-політичний, академічний, лекційний, судовий, соціально-побутовий, військовий, дипломатичний, церковно-богословський. Г. Сагач виділяє соціально-політичне красномовство з такими видами і підвидами, як політична промова, мітингова промова, парламентське красномовство; академічне красномовство з трьома видами: власне академічне, вузівське і шкільне; соціально-побутове; судове; лекційно-пропагандистське; дипломатичне; військове, рекламне і церковно-богословське (гомілетика).

Зважаючи на те, що красномовство є комунікативним феноменом, воно підпадає під дію законів комунікації. Нині поширеним є розуміння публічного мовлення як того чи іншого виду дискурсу. Поняття дискурсу часто використовується поряд, а інколи й синонімічно з такими поняттями, як комунікація, мова певних видів діяльності, мовна поведінка та ін. Відтак дискурсивна парадигма дослідження мови становить певний ракурс описання й аналізу останньої (В. Чернявська).

Дискурсивна парадигма ґрунтується на роботах французьких структуралістів, які приділяли певну увагу риториці, розрізняючи її лінгвокультурні модуси. Так, за Р. Бартом, лінгвістика дискурсу тривалий час носила ім'я Риторики; утім внаслідок різних історичних пертурбацій риторика відійшла до галузі вишуканої словесності. Згідно Р. Барта, риторику можна розглядати і як ідеологію, у цьому випадку вона виступає сукупністю конотативних означувальних, а її саму у такому разі визначають культурні реалії певного історичного часу. У подібному вимірі риторика стає предметом культурологічного аналізу, адже вона не є можливою за межами конкретної культури як джерела конотацій.

Ідея Р. Барта про риторику як лінгвістику дискурсу набула конкретизації, зокрема в методі дискурсивного аналізу. Так, В. Григор'єва і М. Любимова вважають, що цей метод, крім вивчення власне мовних засобів, дає змогу провести аналіз соціолінгвістичних, психолінгвістичних, етнолінгвістичних факторів, авербальних засобів, що відіграють важливу роль в організації мовленнєвої діяльності, адже дискурс включає у себе прагматичні, етичні, етнічні, соціальні, психолінгвістичні моменти. На думку цих учених, граматика дискурсу має схожі завдання з риторикою, оскільки лінгвістичний і риторичний аналізи мови спираються на позамовні моменти.

Дискурсивний аналіз має і значний культурологічний потенціал, адже дає змогу більш адекватно реконструювати відображені в текстах історичні практики, а також експлікувати особистісні риси відомих історичних постатей. У дисертації поняття «дискурс» розглянуто як більш широке по відношенню до

поняття «текст», що дозволяє охопити і авербальні складові, тобто у значенні, наближеному до поняття «культурний контекст», адже дискурсивний аналіз передбачає врахування останнього як джерела конотацій.

Поняття дискурсивних практик (термін, уведений М. Фуко) вживається у значенні сукупності «мовленнєвих актів в конкретній сфері інституалізованої діяльності» (М. Дементьєва).

Оскільки одними з основних компонентів макроструктури дискурсу виступають мовленнєві стратегії і тактики, їхня експлікація становить важливу складову дискурсивного аналізу.

Функція впливу мови реалізується через певні мовленнєві стратегії. О. Паршина розрізняє мовленнєві стратегії самопрезентації, дискредитації, нападу, самозахисту, формування емоційного настрою адресата, інформаційно-інтерпретаційну, аргументативну, агітаційну, маніпулятивну.

О. Шейгал виділяє такі стратегії: вуалювання, затушовування небажаної інформації (дозволяє притушити, зробити менш очевидними неприємні факти); містифікації (приховування істини, свідоме введення в оману); анонімності (деперсоналізації) як прийом зняття відповідальності; реіфікації (конструювання образу ворога); делегітимізації (руйнування образу опонента); амальгамірування («ми»-дискурс).

Маніпулятивна стратегія реалізується, за О. Шейгал, за допомогою таких мовленнєвих тактик: референціального маніпулювання (викривлення образу денотату або референту в процесі позначення дійсності); фактологічного маніпулювання (викривлення фактів: неправда, підтасування фактів, ампліфікація, недомовки, створення референціальної невизначеності); фокусування (зсув прагматичного фокусу); аргументативного маніпулювання (порушення постулатів спілкування); порушення логіки розвитку тексту або цілісності тексту (ухиляння від відповіді, переключення теми); ухиляння від обов'язків доведення (формулювання точки зору в неспростовній формі, що не потребує доказів); маскування логічних ходів (заперечення під виглядом згоди, хибні аргументи).

Показником маніпулятивного дискурсу можуть бути імплікатури, які стали об'єктом дослідження М. Гусаренко. Приховані оптативи, якими є імплікатури, що на лінгвістично-феноменологічному рівні подають себе через евфемізми або метонімію, можуть будуватися й на операції узагальнення – ампліфікації. Важливими показниками маніпулятивного дискурсу є також афективи, метафори, оказіоналізми.

Механізм евфемізації дискурсу досліджувався Л. Крисіним і В. Паніним.

Незважаючи на те, що зазначені методики застосовуються для аналізу передусім політичного красномовства, дисертантка вважає за можливе їхнє застосування і для аналізу інших дискурсів. Почасти це судовий, військовий і релігійний дискурси – усі ті, де (явно або приховано) передбачаються мобілізаційні цілі. Це виправдовує екстраполяцію наведених методик аналізу на інші види дискурсивних практик. Погляд на античне красномовство крізь призму

мовленнєвих стратегій дає змогу експлікувати приховану в текстах інформацію і створити більш повне уявлення про особливості античної риторики як феномену європейської культури.

У висновках до розділу зазначено, що аналіз історіографії з теми дослідження дозволяє стверджувати, що серед наукових досліджень теоретичної риторики й ораторського мистецтва античності переважають роботи лінгвістичного спрямування. Свій внесок з цього питання зробили також історики і філософи, утім представники цих наукових напрямів здійснювали дослідження кожен відповідно до специфіки своєї спеціальності.

Культурологія як теоретична рефлексія т. зв. другого рівня прагне синтезувати методи і методики інших наук і, як порівняно молода наука, відкриває нові перспективи для вивчення навіть відомих об'єктів. На цьому тлі евристично продуктивним виявляється метод дискурсивного аналізу, здатний допомогти експлікувати «глибинну» інформацію, що міститься у текстах промов античних ораторів, і скласти повніше уявлення про античну риторику як історичний етап розвитку європейського красномовства та як феномен європейської культури.

Розділ другий «Становлення публічного мовлення як ораторського мистецтва» присвячено уточненню деяких дискусійних питань ранньої історії античного ораторства.

У підрозділі 2.1. «Інституалізація красномовства: генезис дискурсивних практик» проаналізовано тексти гомерівських поем «Іліада» та «Одіссея» і сформульовано гіпотезу щодо генези давньогрецького красномовства.

Зазначено, що в науковій літературі існує кілька спроб пояснити феномен давньогрецького красномовства. Досі зберігає свою популярність теза Я. Буркхарда про агоністичний характер грецької ментальності. З цього ідеалістичного підходу до вивчення античної культури Греції логічно випливає визнання агоністичності вродженою рисою психічного ладу давніх греків. Вважається явним перебільшенням ідея Ж.-Н. Робера про те, що мистецтвом красномовства більшість народів античності займалася із самого народження.

Численні промови, якими наповнені обидві поеми, свідчать про існування на момент їхньої писемної фіксації (близько VIII ст. до н. е.) кількох дискурсивних практик: мілітарної (військової), релігійної і дорадчої (як протоформи соціально-політичного красномовства), що репрезентують два види соціальної комунікації: імперативний (мобілізаційний) і кооперативний (рекомендаційний). У тексті «Іліади» також згадується судова практика, хоча вона подається лише описово.

Аналіз мілітарної дискурсивної практики засвідчив поєднання експліцитного й імпліцитного мовленнєвого управління. Особливостями останнього була його етизація, про що свідчать численні слова-маркери морально-етичного дискурсу, а також уживання слів-маркерів естетичного дискурсу в якості морально

релевантних. Це свідчить про маніпулятивний характер дискурсу і відображає заміну прямого, фізичного примусу опосередкованим, вербальним.

Відправним пунктом інституалізації професійного античного красномовства був феномен аедів – поетів-виконавців, перших професіоналів, які заробляли собі на прожиття майстерністю усного слова. Аеди оспівували подвиги вождів ахеян, чиї одноплемінники і нащадки виступали замовниками цих послуг, про що свідчать сторінки «Одіссеї». Передумовою подібного попиту були спільні культурна історія і лінгвокультурний простір. Епічний світ греків сформувався в середовищі, яке було з етнічної точки зору спорідненим – еллінським, а з погляду державного конституювання – поліформним. Це сформувало унікальний феномен античного світу, який визначено як еллінський мультиверсум. Цей феномен зумовив збереження популярності усного слова і в умовах переходу до писемного способу передачі і збереження інформації.

Підрозділ 2.2. «Красномовство як професія: проблема реконструкції процесу становлення» подає критичний аналіз поширених поглядів на хронологію становлення професійного красномовства і персоналії, які його уособлюють. Представники першого погляду (Е. Норден, В. Асмус) пов'язують ораторство як професію з т. зв. італійською школою давньогрецької філософії, вважаючи першим ритором сицилійця Емпедокла (V ст. до н. е.). Основу другої (О. Корнилова) – визначають свідчення Цицерона і Квінтіліана, згідно з якими першими риторами слід визнавати Тісія і Корака. Представники третього (О. Лосєв, А. Тахо-Годі) – засновниками риторики вважають софістів V ст. до н. е., щоправда, родоначальником риторики як науки і О. Лосєв, і А. Тахо-Годі вважають Аристотеля.

У визначенні критеріїв становлення професії ритора слід розрізняти риторику як практичну ораторську, теоретичну і педагогічну діяльність. Вести мову про персоніфікацію кожної з них варто окремо.

Аналіз текстів давньогрецьких філософів дав змогу обґрунтувати точку зору стосовно того, що першим «персоніфікованим» ритором є підстави вважати Піфагора (VI ст. до н. е.), який може претендувати на першість і в риториці як педагогічній діяльності. Втім і він, очевидно, має поступитися іншим, анонімним, ораторам, адже, виходячи зі свідчень Плутарха про спартанського правителя Лікурга, оратори заробляли на проживання своєю майстерністю ще за його й, імовірно, і до його часів. Оскільки життя Лікурга припадає на IX ст. до н. е. (за деякими авторами, VIII ст. до н. е.), можна стверджувати, що професія ритора на той час уже існувала. Уточнено і свідчення Діогена Лаертського про те, що софісти, зокрема Протагор, першими почали проводити платні уроки. Розведено авторів посібників з риторики на тих, хто спирався на емпіричний матеріал і використовував дескриптивний метод у їх складанні (Піфагор, Тісій), та авторів аналітичних трактатів; у такому разі теоретична риторика починається із Сократа і Платона і набуває подальшого розвитку в Аристотеля.

У висновках до розділу встановлено, що аналіз текстів гомерівських поем засвідчує існування на момент їх складання кількох дискурсивних практик: військової (мілітарної), релігійної, дорадчої. Як усталені мовні реальності, вони характеризуються чітким ситуаційно-просторовим і часовим існуванням: використанням у певних повторюваних ситуаціях і певними стереотипізованими формулами. Публічне мовлення як професія знаходилося у процесі становлення, що зазначено на сторінках гомерівських поем: поняттям «витія» позначалася певна майстерність окремих осіб (Одіссей, Нестор), але жодним чином не фах. «Витіювання» на цьому історичному етапі постає виключно як аматорство. За період, який минув від подій, описаних Гомером, до часів Горгія і Протагора грецьке красномовство пройшло шлях інституалізації: на відміну від Одіссея для софістів красномовство стало способом заробітку.

Розділ третій «Антична риторика як полідискурсивна практика» розкриває основні дискурсивні практики античності.

У підрозділі 3.1. «Судове красномовство античності як дискурсивна практика» проаналізовано промови Лісія, Демосфена і Цицерона з погляду презентації в них мовних стратегій, характерних для судового дискурсу.

Аналіз судових промов Демосфена засвідчив абсолютну перевагу тих, що написані з цивільних позовів, переважно майнових. Промови Лісія за своїми сюжетами – це кримінальні й цивільні позови з немайнових прав. Є і промови, присвячені правопорушенням, які б сьогодні вважалися адміністративними. Такі сюжети домінують у судових промовах Цицерона. Утім наявні і справи, які нині могли б бути віднесені до юрисдикції конституційних судів. Причини такої варіативності полягають не тільки в чіткому поділі римського права на приватне і публічне, але й у різних культурних контекстах, у яких існувала дискурсивна практика судового красномовства, а також в індивідуальних преференціях ораторів, зокрема у засобах мовної виразності. Так, Цицерон збільшив вербальну естетику судових промов, використовуючи прийоми, які стали ознаками його індивідуального ораторського стилю: внутрішньомонологічна діалогізація (постановка фіктивних запитань), оксюморони, численні риторичні запитання, метафори, метонімії, анафори і епіфори та ін. Новація Цицерона – використання прийому візуалізації, який давньогрецькому судовому красномовству не притаманний.

Спільними для давньогрецької і римської судових дискурсивних практик є мовленнєві стратегії персоналізації, делегітимізації, реіфікації, амальгамірування, які об'єктивуються у вигляді мовленнєвої дії за типом регулятивно-умовляльного спонукання. Конотативами судового дискурсу в обох практиках є морально-етичні або морально релевантні поняття. Це дає дисертантці підстави стверджувати, що етизація судового дискурсу – основний засіб вербального управління в цьому виді красномовства.

У підрозділі 3.2. «Політичне красномовство античності як дискурсивна практика» проведено аналіз політичних промов Демосфена, Есхіна, Цицерона, Саллюстія.

Експліковано маніпулятивні стратегії мовного управління, використані в промовах, реконструйований суб'єктивний семантичний простір, що дає змогу по-новому оцінити постаті ораторів.

Особливий інтерес у політичному дискурсі античного красномовства становить інвектива. Оскільки, на відміну від судових, промови політичні були не нормованими в часі й у виборі лексичних засобів, вони є інформативно насиченими відносно культури лайки. У цьому аспекті було зроблено порівняльний аналіз двох промов з одного сюжету «Проти Ктесифонта за вінок» Есхіна та промови останнього «За Ктесифонта за вінок». Виявлено, що денотатами пейоративної лексики промов слугують і фізичні характеристики об'єкта лайки, і морально-етичні, а також інтелектуальні, які є показником «окультурення» стратегії залякування. Використання низки конотативів передбачає ерудицію слухачів, а мовленнєві стратегії будуються на імпліцитній до неї апеляції. Присутність пейоративної лексики надає промові елемент розважальності.

У Демосфена переважає саркастично сміхова складова, на відміну від більш стриманої, «культурної» мови Есхіна. Демосфен апелює перш за все до психології слухача, не стільки переконуючи силою аргументів, скільки розважаючи його. Підвищена експресивність, показником якої є афективи та пейоративна лексика, збільшення конотативних елементів лексем, естетизація дискурсу за рахунок уквітчання метафорами, епітетами й порівняльними зворотами, створює з промови артизоване дійство специфічного – оро-акустичного – типу. Закладену Демосфеном традицію політичного шоу було продовжено Цицероном, який посилив увагу до естетики усного слова і довів до найвищого ступеня досконалості промову як насолоду слуху.

Підрозділ 3.3. «Епідейктичний дискурс античного красномовства» містить аналіз промови Перикла, наведеної Фукідідом, «Олімпійських промов» Лісія та Ісократа, промови «Еротик», що приписується Лісію, діатриб Діогена, сатир Лукіана.

Ще Аристотель вважав, що справа епідейктичних (урочистих) промов – хвалити або засуджувати, тому їхнім предметом є доброчесність і розпуста, прекрасне і ганебне. Аналіз епідейктичних промов, зокрема, на наявність формульних фраз, дає підстави вважати джерелом походження цього виду красномовства релігійні гімни. У свою чергу високий моралізаторський рівень діатриб Діогена-кініка дає змогу вбачати в епідейктичному дискурсі античної риторики витоки християнських проповідей.

Зазначено, що на відміну від судового й політичного красномовства античності, де, як доказовий аргумент, використовувався прийом апеляції до біографічної генеалогії, в урочистому її місце заступає міфологічна (Давня Греція), а згодом історична генеалогія (Давній Рим). Звернено увагу на те, що в

промовах Цицерона епідейктичний дискурс підпорядкований політичному і складає важливий елемент цієї дискурсивної практики часів республіканського Риму.

У підрозділі також запропоновано гіпотезу щодо визначення часу створення промови «Про любов», яка приписується Лісію. Здійснивши аналіз діалогу Платона «Федр», трактату «Держава», промови Лісія «Проти Ератосфена…» і трактату Діогена Лаертського «Про життя, вчення і висловлювання відомих філософів», дисертантка дійшла висновку про те, що «Еротик», у разі авторства Лісія, не міг бути написаний у пізній період творчості логографа. Припущено, що позначена формальними ознаками епідейктичної (похвала), промова за змістовними характеристиками репрезентує академічний (філософський) дискурс.

У підрозділі 3.4. «Академічний дискурс античного красномовства» розглянуто тексти екфразиса Філострата старшого, фіктивних промов Філострата молодшого і Каліструта, діалогів Платона, Ксенофонта, Плутарха, Лукіана Самосатського.

Специфічною ознакою академічного (наукового) дискурсу античності є те, що він існував як епіфеномен кількох дискурсивних практик: навчальної, епідейктичної і соціально-побутової. Науковий дискурс мав місце не тільки у комунікації під час навчання, але й у формі бесід під час прогулянки або застілля – симпосій. Визначено етимологічний зв'язок бесіди і діалектики.

Феномен «розчинності» наукового (гуманітарного) дискурсу, крім епідейктичного, у соціально-побутовому, зокрема у формі бесіди, дає підстави стверджувати, що бесіду можна розглядати як форму існування наукового (філософського) знання античності. Академічний статус ці бесіди набували: а) у зв'язку з обговоренням теоретичних питань – від філософських до філологічних; б) завдяки симетричному положенню учасників комунікації, що є однією з характеристик кооперативного дискурсу; в) завдяки переважно неманіпулятивному характеру дискурсу: відсутності або мінімальної кількості імплікатур, афективів, інвектив; г) завдяки домінуванню логіко-раціональної організації усного тексту, раціоналістичного, причинно-наслідкового характеру аргументації. За такими ознаками, як координованість, низкоманіпулятивність, симетричність учасників кооперативної комунікації названі дискурсивні практики репрезентують академічний дискурс.

Спираючись на аналіз текстів екфраз античних авторів, дисертантка зробила висновок про те, що наприкінці II – на початку III ст. н. е. виникає такий жанр академічного (навчального) красномовства, як екскурсійна лекція (його засновником може вважатися Філострат старший), і що формується він на основі жанру екфразиса.

У висновках до розділу стверджується, що особливості логосфери античного ораторства полягали у використанні морально-етичних та естетичних понять у якості морально релевантних. Їхня питома вага залежала від виду дискурсивної практики і виконували вони різні функції. У судовому дискурсі

домінувала морально-етична лексика, у політичному разом з нею була представлена естетична в значенні етичної, в епідейктичному – обидві категорії у такому ж значенні, і лише в академічній дискурсивній практиці естетичні терміни вживалися як маркери власне естетичного дискурсу. Це дає підстави припустити, що у перших дискурсах ця лексика була засобом мовленнєвого управління маніпулятивного типу. Показником маніпулятивності політичної дискурсивної практики також були, починаючи з Демосфена, численні афективи і пейоративна лексика, які слугували «зниженню» іміджу протагоніста й успішно маскували справжні цілі оратора.

Розділ четвертий «Антична риторика як теоретична рефлексія» присвячено аналізові теоретичних робіт філософів і ораторів давніх Греції і Риму, в яких порушуються питання ораторського мистецтва.

У підрозділі 4.1. «Давньогрецька риторика як філософський дискурс. Сократ і Платон vs софісти : постановка проблеми етичного виміру ораторського мистецтва» на основі аналізу текстів діалогів Платона здійснено спробу теоретичного осмислення риторики як фаху, що постає у двох площинах – інструментальній та морально-етичній.

На першому аспекті проблеми професійного красномовства акцентували увагу софісти, які часто виступали опонентами Сократа. Так, софіст Горгій в однойменному діалозі наголошував, що красномовство дає владу над іншими людьми. Цьому уявленню про риторику як маніпулятивну технологію протиставляється морально-етичний підхід, який репрезентує Сократ. Підхід Сократа виявився гносеологічно релевантним, адже було порушено принципове питання про співвідношення істинного знання і знання неістинного (уявного).

Стурбованість Сократа змістовним аспектом красномовства, його морально-етичними критеріями є прямо протилежною інструментально-прагматичному розумінню риторської діяльності софістами – впливу на людей за будь-яку ціну, навіть за рахунок виведення риторики за межі моралі. На їхню думку, оратор мав орієнтуватися на те, що уявлялося справедливим, добрим, істинним тим людям, які будуть виносити рішення. Сократ же артикулює ще одну проблему, породжену діяльністю софістів у сфері професійного красномовства: це вплив на слухачів і визначення механізму цього впливу. Так, у діалозі «Федр» він поставив риторичне питання: чи не є мистецтво красномовства взагалі умінням захоплювати душі словами. І якщо позиція софістів щодо риторики може бути визначена як утилітарно-прагматична і морально-релятивістська, то позиція Сократа репрезентує морально-ригористичну парадигму риторики.

Платон продовжив розробляти основні положення сократівського вчення про красномовство. Парадоксальність, яку експлікував Платон, полягає в тому, що часто про моральні цінності вчить людина, яка є морально індиферентною: якщо не аморальна, то, принаймні, позаморальна ціль софістами досягається засобом псевдонавчання моральності. Платон намагався знайти онтологічне пояснення ілюзорності ораторського мистецтва софістів. За його висновками, в

основі вербальної маніпуляції лежить хибне, спотворене уявлення замість знання суті речей – підміна істини її ілюзією, що, у свою чергу, пов'язане із категорією небуття.

Підрозділ 4.2. «Давньогрецька риторика як теорія аргументації : Аристотель» побудовано на зіставленні теорії красномовства Платона, яка була переважно морально-етичною, і теорії риторики Аристотеля, що мала чітко виражений функціонально-прикладний характер.

Аристотель звернув увагу на те, що риторика складається з науки аналітичної і політичної, а тому в одному аспекті вона подібна діалектиці, а в іншому – софістичним міркуванням. З діалектикою риторику споріднює те, що обидві не є науками відносно будь-якого конкретного предмету, вони – лише методи для знаходження доказів, тому риторика – це здатність знаходити можливі способи переконання відносно того чи іншого предмета. На думку Аристотеля, розглядати риторику як науку неправомірно, тому що науці підпорядковані певні предмети, у той час як риториці – тільки міркування; до риторики не можна застосовувати критерій істини. У цьому зауваженні полягає принципова відмінність у баченні риторики і критеріїв її оцінки Аристотелем та його вчителем Платоном (як і Сократом), адже вони наполягали на тому, що справжній оратор – не тільки майстер «красно говорити», але й людина, яка знає істину або прагне її віднайти. Всупереч Платону, Аристотель прямо рекомендував говорити на основі речей, які уявляються істинними суддям чи тим, з думками яких судді погоджуються.

Існує кілька видів публічних промов, кожен з яких відповідає способу переконання. Аристотель виокремлював епідейктичні, судові і дорадчі промови. Класифікаційною ознакою цього поділу було обрано мету, яку переслідує та чи інша промова, а сама мета визначається складом слухачів. У зв'язку з цим Аристотель виділяв декілька складових, що забезпечують успіх промови: морально-етичну, психологічну і логічну. Психологічний аспект професійного красномовства є важливим тому, що мета оратора – вплив на слухача. Аристотель давав поради щодо аргументації та контраргументації, що розраховані на психічні чинники, які за своїм характером значною мірою схожі на виверти софістів. Значення емотивних чинників, наголошував філософ, у тому, що вони допомагають ораторові виграти справу. Перцептивне значення ораторської промови філософ підкреслював постійно. Можливості для управління слухачами, за Аристотелем, надає ораторові врахування психології вікових та соціальних категорій слухачів.

Отже, специфіка створеної Аристотелем теорії полягає в тому, що він відійшов від морально-етичної парадигми риторики і розробив інструментально-функціональну, яка спиралася на формальну логіку, психологію і лінгвістику. Це дозволило інкорпорувати певні розробки з теорії аргументації, зроблені ще софістами, але водночас виводило риторику за межі етичних критеріїв і перетворювало на морально індиферентну теорію.

Однак, незважаючи на певну зовнішню індиферентність Аристотеля до морально-етичного аспекту аргументації, не можна вважати його ставлення до ораторської діяльності як до виключно технологічної: певні ремарки, які дозволяв собі філософ, свідчать про його особисте неприйняття подібної позиції. Аристотель систематизував, класифікував та описав всі логічні прийоми – і правильні, і хибні помилки і виверти, знання яких дає змогу ораторові ефективно проводити словесну суперечку й досягати успіху. У такий спосіб він експлікував «езотеричне» знання софістів щодо прийомів мовленнєвого маніпулятивного управління.

У підрозділі 4.3. «Антична риторика як естетика усного слова : від Аристотеля до Цицерона» проаналізовано античні теорії під кутом зору наявності в них питань вербальної естетики.

Питання риторичної образності, засобів мовленнєвої виразності досліджували і практикуючі оратори, і теоретики, починаючи від Горгія і закінчуючи Квінтіліаном. Горгій вважається автором так званих горгіанських фігур – антитези (протилежності членів фрази), ізоколону (симетрії складів) і гомойотелевтону (співзвуччя відмінкових закінчень), які він застосував у власній практичній діяльності, прикладом чого є промова «Похвала Єлені» – одна з двох автентичних промов Горгія, що дійшли до наших днів.

Сократ і Платон на характеристики публічної промови з естетичної точки зору звертали незначну увагу, акцентуючи увагу на морально-етичному й евристичному аспектах риторики. Значно краще розробленим це питання постає в Аристотеля. Основним носієм естетичних ознак ораторської промови, за Аристотелем, є стиль, у якому інтегровані всі специфічні ознаки ораторського мистецтва: граматичні, фонетичні, формально-логічні. Стиль містить у собі значний перцептивний потенціал. Оскільки кожна промова зорієнтована на психологію слухача, оратор має враховувати його вікові, статеві та інші характеристики, обираючи той чи інший стиль.

Аристотель виділяв стиль промови полемічної, який поділяв на етичний і патетичний стиль промови, що проголошується у народному зібранні, й стиль промови судової. Перший стиль він вважав найбільш акторським, другий – несуворим, точнішим – стиль промови судової.

Наступником Аристотеля в царині вчення про стилі став видатний оратор республіканського Риму Марк Туллій Цицерон. Найбільш повно теоретичні аспекти риторики викладені Цицероном у його трактаті «Оратор», де дано визначення трьох стилів красномовства – простого, середнього і високого. На думку Цицерона, оратор має турбуватися про три речі: що сказати, де сказати і як сказати. Скільки завдань у оратора – стільки й родів красномовства: точний, аби переконувати; виважений, аби тішити; могутній, аби захоплювати. Кожному роду відповідає свій стиль. Простий, або аттичний стиль характеризується влучністю. У середньому, або поміркованому, «більше всього солодкості».

Високий має найбільшу силу через те, що він здатний «хвилювати душі і навіювати бажаний настрій».

Отже, естетика усного слова, як вона представлена в теоріях Аристотеля і Цицерона, свідчить про стратегічну спрямованість і теорій стилю, і концепцій засобів мовної виразності на кінцеву мету оратора – ефективного досягнення впливу на слухачів. Найбільш повно й експліцитно стратегії й тактики мовленнєвого впливу розроблені та описані Аристотелем. Послідовники Аристотеля віддавали перевагу розробці суто естетичних аспектів риторики. Втім і Цицерон, і його наступники, розробляючи теорії стилю, поглиблювали знання щодо перцептивного аспекту ораторії як специфічного виду вербальної комунікації.

У підрозділі 4.4. «Перцептивні властивості «слова, що звучить». Діонісій Галікарнаський як засновник фоносемантики» висвітлено психолінгвістичний аспект античної риторики.

За часів еллінізму риторика все більше диференціюється на практичну (безпосередньо ораторське мистецтво або мистецтво промови) і теоретичну, свідченням чого є роботи двох найбільш відомих грецьких теоретиків ораторської майстерності: «Про поєднання слів» Діонісія Галікарнаського (I ст. до н. е.) і «Про стиль» Деметрія (I ст. н. е.).

Основними естетичними якостями промови Діонісій вважав приємність і красу. Насолоду для слуху від промови надає мелодія звуків, розміреність ритмів, різноманітність переходів і відповідність змісту. Мелодія звуків досягається за допомогою поєднання «шорстких літер з гладкими, твердих з м'якими, неблагозвучних з благозвучними, довгих з короткими, таких, які важко промовляти, із тими, що промовляти легко». Діонісій ретельно проаналізував фонетичні особливості літер грецької абетки. Так, звук «л» – солодкий, тішить слух, «а» – благозвучний, «р» – роздратовує, але є найбільш міцним; «м» і «н» – схожі на звук рогу. Найбільш неприємний – звук «с». Отже, за Діонісієм, гарною є та промова, в якій вдало поєднуються слова, а слова гарні завдяки складам і літерам, тому та промова приємна, в якій «приємно діють на слух слова, склади та звуки».

Незважаючи на те, що Діонісій мав за взірець платонівський діалог «Кратил», між цими творами є принципова різниця. Діалог Платона присвячений етимологічним питанням грецької мови. Його учасники детально аналізують походження та буквальне значення того чи іншого слова або імені. Принципово іншим є фонетичний аналіз, здійснений Діонісієм. Він фактично першим веде мову про перцептивні особливості літер грецької абетки як фонем, про суб'єктивне сприйняття їх вокалізації та відчуття, що викликають акустичні властивості. Тому Діонісій може з повним правом вважатися засновником психолінгвістики, зокрема, фоносемантики.

Серед відомих теоретиків риторики часів еллінізму, які розробляли питання естетики слова, належне місце посідає ритор I ст. н. е. Деметрій. Усупереч традиційному тричленному поділу риторичних стилів, що йшов від

Аристотеля, Деметрій вів мову про чотири – величний, витончений, простий, могутній.

Отже, ораторське мистецтво античності не тільки існувало як культурна практика, але й мало розгалужену теорію естетики усного слова. Античні ритори звертали увагу не тільки на численні фігури мови і думки, але й уважно ставилися до перцептивних особливостей акустичної складової красномовства, досліджували семантику звуку, тим самим закладаючи основи психолінгвістики й фоносемантики.

У підрозділі 4.5. «Риторика як педагогічна теорія : Квінтіліан» проаналізовано трактат Марка Фабія Квінтіліана «Виховання оратора».

Давньоримський теоретик риторики та її викладач М. Ф. Квінтіліан (I ст. н. е.) визначав завдання оратора: переконувати, насолоджувати, захоплювати. Свою діяльність Квінтілліан вбачав у вихованні довершеного оратора, який би поєднував чесноти філософа і громадянина. Розробляючи риторику як педагогічну теорію, розглядав її як рівновелику освіті взагалі. Трактат Квінтіліана є, по суті, розгорнутою програмою кількарічного виховання, яка передбачала всебічну підготовку оратора. Майбутній оратор мав бути обізнаним з музикою, бо він повинен пояснювати звуки, із фізикою, адже, не знаючи руху планет, не буде розуміти поетів, які часто говорять про сходження і заходження світил. Оратор мав бути обізнаним у правознавстві й філософії: яку [illegible] не вникне в обставини і вигоди того, хто потребує [illegible] підсудного, якщо не буде обізнаним у правознавстві. Отже, [illegible] більше, ніж безпосереднє красномовство, – підсумовував [illegible].

Ритор також приділяв велику увагу акустичним і [illegible] аспектам ораторського виступу, яким навчають уже не науки, а різні мистецтва: поезія, музичне мистецтво і театральне, зокрема комедія. Від комедіантів слід учитися, яким голосом збуджувати гнів або прикрість. Утім, хоча оратор і має в окремих випадках наслідувати комедіантам, він повинен уникати театральних прийомів. Окремий розділ Квінтіліан присвятив навичкам виголошення (декламації) промови, адже оратор має бути почутим і серед шумного натовпу, і на званому обіді, і на форумі.

Таке розширене розуміння риторики перетворювало її на дисципліну, майже рівнозначну освіті взагалі, інтегрувало більшість освітніх напрямів античності й зумовило її статус як однієї з необхідних складових тривіуму, що мав своє продовження і в структурі середньовічної європейської освіти.

Проте, незважаючи на те, що критерієм ораторської майстерності Квінтіліан вбачав естетизацію промови, він актуалізував принцип етичного виміру риторики, адже риторично запитував, якого похвального слова можна очікувати від оратора, якщо він не має повного уявлення про мораль.

У висновках до четвертого розділу зазначено, що основними проблемами теоретичної риторики античності були: а) співвідношення морально-етичного і інструментально-прагматичного аспектів професійного красномовства; б) спів-

відношення аргументативного і сугестивного дискурсів ораторства; в) риторичної естетики; г) перцептивного виміру ораторського мистецтва; д) педагогічного статусу риторики.

Розділ п'ятий «Ораторське мистецтво в контексті культурних практик античності» присвячено аналізові місця і ролі красномовства в культурному контексті своєї епохи.

У підрозділі 5.1. «Антична риторика в контексті дозвіллєво-розважальної культури» відзначено, що античне красномовство виконувало і дозвіллєво-розважальну функцію. Застільна бесіда за участю оратора – філософа, софіста, ритора і граматика – складала невід'ємний елемент грецького симпосію, про що свідчать численні «Бенкети»: Платона, Ксенофонта, Плутарха, Лукіана, Афінея. Так, у Ксенофонта участь у бенкеті беруть танцівниці, гімнасти, музиканти. Але головна «страва» – це бесіда із Сократом. І сучасний симпозіум, як офіційне зібрання науковців для обговорення наукової проблеми, своїми витоками сягає застільних бесід давніх греків. Симпосії складали вид колективного дозвілля.

Бесіди на філософські або будь-які інші теми мали місце не тільки під час дозвілля у формі симпосій. Дозвіллєвий час можна було використовувати для бесід і в іншому просторі: наприклад, під час прогулянок або після занять у палестрі. Так, Аристотель навчав під час прогулянок.

Ораторська промова в дозвіллєвому вимірі мала різний статус. Промова в суді, крім її прямого призначення, могла виступати для сторонніх спостерігачів засобом заповнення їхнього вільного часу. Виступ у народному зібранні, крім прагматичного, мав і розважальне значення, адже присутні були не тільки учасниками політичного процесу, але й спостерігачами дебатів. Не були винятком і промови епідейктичні, зокрема т. зв. Олімпійські, які проголошувалися під час панеллінських ігор, а оратори мали нагоду вибороти винагороду за своє мистецтво.

На початку знайомства римлян з ораторським мистецтвом їхній подив викликало саме вміння риторів говорити годинами. У римському суспільстві кінця республіки виступи оратора для публіки – така сама розвага, як і гра акторів. Як Аристотель проводив паралель між вмілим ритором та актором, так і Цицерон порівнював ораторський хист з акторською грою, натякаючи, що виступ оратора схожий на театральну виставу. Цицерон вважав, що його ораторські промови здатні скласти альтернативу таким священним для громадян Риму розвагам, як ігри, що влаштовувалися для мешканців «вічного міста» новообраною міською адміністрацією. Згодом ця риса привабливості ораторських виступів потьмяніла, утім вони залишаються елементом дозвілля і розвагою населення до кінця античності, у чому відбивається особливість античної культури як культури оро-акустичної.

У підрозділі 5.2. «Античне красномовство в оро-акустичному вимірі» зазначено, що, оскільки античність традиційно визначають як культуру усного слова, озвучення промови було кульмінаційним моментом ораторського мистецтва.

Виконанню промови, миті її переведення з графічної форми існування на акустичну практики і теоретики античної риторики приділяли велике значення. Ще Аристотель, зупиняючись на такій складовій ораторської майстерності, як декламація, наголошував, що в цьому риторика є спорідненою з іншим вербальним мистецтвом – поезією. Важливість декламації також підкреслював Цицерон, а Квінтіліан зазначав, що будь-яка промова втрачає ціну від поганого голосу.

Під час виголошення промови на перший план виходили акустичні характеристики голосу оратора, почасти вроджені, почасти зумовлені його вмінням володіти своїм голосом і надавати йому необхідного (доречного) забарвлення. Важливу роль тембру голосу оратора відмічав ще Платон. Так, голос Протагора він порівнював із чарами Орфея. Плутарх відмічав «приємний голос» Перикла, легкість і швидкість його мови й, описуючи невдачу перших публічних виступів Демосфена, наголошував, що причиною цього була не тільки недолуга побудова промови, але й слабкість голосу. На думку Квінтіліана, ораторські проблеми Демосфена полягали в тому, що він з труднощами вимовляв літеру «р». Есхін на адресу Демосфена закидав вади його голосу: «безсоромний, пронизливий», поєднавши характеристику акустичних особливостей голосу Демосфена з моральними: «пронизливий» – як морально нейтральне поняття, тим не менш має негативну конотацію з перцептивної точки зору, а «безсоромний» – з моральної. Цицерон, посилаючись на Демосфена, писав, що той вважав голос Есхіна «підсолодженим і дзвінким», а сам Демосфен, характеризуючи манеру Есхіна, говорив, що він виступав «завиваючи». Утім Демосфен змушений був відмітити, що у Есхіна голос був «гучний» і говорив він «красно».

Отже, увага до акустичних властивостей пояснюється тим, що проголошення промови було не тільки кульмінаційним моментом ораторського мистецтва, але й тим етапом, на якому завершувалася артизація усного слова.

Підрозділ 5.3. «Ораторський виступ як елемент видовищної культури античності» присвячено розглядові ораторського виступу в якості видовища.

Античне красномовство поставало і як елемент видовища різного роду – від судового до політичного й урочистого. Смислове навантаження несли одяг і атрибутика, рухи і міміка. Навіть простір навколо людини наділявся смислами: відстань і висота маркували її соціальний та матеріальний статус (і сьогодні: виступають «за кафедрою», сидять «у президії», виходять «на подіум»).

Греція і Давній Рим славилися інфраструктурою розваг: стадіони і амфітеатри, храми і сакральні гаї, навколо яких відбувалися релігійні свята, що за своєю видовищністю не поступалися театральним дійствам, були невід'ємною складовою міської інфраструктури. Елементи видовищної культури античності були численними й різноманітними: спортивні змагання, театральні вистави, релігійні свята, ігри на честь богів, змагання поетів і хорів, виступи рапсодів, циркачів та акторів, згодом – бої гладіаторів. Сюди ж відносилися і змагання ораторів під час проведення панелліських ігор, виступи ораторів у народному

зібранні Афін, у Гєліеї, Ареопазі, на Римському форумі і сенаті. Видовищна складова ораторського виступу добре усвідомлювалася, тому талановитий оратор свій виступ перетворював на видовище.

Важлива роль у досягненні успіху належала невербальним елементам промови: жестикуляція, постава і рухи оратора були не справою його особистих уподобань, а визначалися доволі типово. Так, у Давній Греції оратор мусив промовляти, стоячи на одному місці. Порушення цього правила сприймалося як відображення негативних рис характеру. Аристотель наводив приклад одного з тогочасних ораторів, який, говорячи, водночас крокував. Нестриману поведінку оратора під час виступу розглядав як ознаку брутального характеру та вияв аморальної поведінки і Плутарх. Те, що надто динамічні рухи під час ораторського виступу сприймалися негативно, підтверджує і закид Есхіна на адресу Демосфена; який кричав, крутячись дзигою на помості. Втім і за часів Цицерона нестриманість в поведінці під час виступів у римському суді розглядалась як вияв неповаги та навіть презирства, що фіксує його промова на захист Секста Росція.

Щодо одягу оратора, то в Давній Греції він був менш унормований, порівняно з Давнім Римом. Так, Гіппій і Горгій ходили у пурпуровому одязі, Піфагор – у білому, а Емпедокл носив багряницю. Щоправда, надто велика увага оратора до своєї зовнішності засуджувалася. Так, Авл Гелій повідомляв, що з Демосфена, який вирізнявся тим, що в одязі і догляді за тілом був надмірно ретельним, і часто глузували через його «короткі хліниди» і «м'які хітоніски».

Порушення стриманості в зовнішньому вигляді закидалося і римському ораторові I ст. до н. е. Квінту Гортензію, який драпірувався в тогу з великою витонченістю, а під час виступу дуже виразно й надмірно жестикулював. Оскільки при виголошенні промови на Форумі висовувати руку з тоги вважалося непристойним, багато хто говорив, ніби він поводив себе подібно до актора, а дехто називав його за це навіть «танцівницею», що для римського громадянина було дуже образливим. У I ст. н. е. в Давньому Римі введено обов'язковий для виступу ораторів плащ – paenula – вузького крою, який був дуже незручним і заважав рухам оратора, про що повідомляв Тацит. Незадоволення історика викликало також перенесення судових слухань до спеціальних приміщень – auditoria, що фактично позбавило ораторів публіки, тобто нейтралізувало видовищну складову їхніх виступів.

У підрозділі 5.4. «Еволюція соціального престижу професії ритора» простежено розвиток соціальної значущості фаху оратора. Пієтет, який відчували до ораторського мистецтва та ораторів за часів класики, існував не завжди і не по всій античній ойкумені. Про заборону професії ритора на Криті і в Спарті близько IX–VIII ст. до н. е. повідомляв Плутарх. Непростим було становище давньогрецьких ораторів ще на початку класичного періоду. Правда, на цей час носіями ораторської майстерності значною мірою були софісти, які

сприймалися неоднозначно. Софісти відрізнялися високим рівнем доходів: Горгію було поставлено золоту статую за його промову в Олімпії (за деякими свідченнями, цю статую він встановив собі сам). Про численні статуї (понад сто), щоправда, мідні, на честь Деметрія Фалерського повідомляв Діоген Лаертський. А згідно з Есхіном, Демосфен на менше, ніж на срібло, не погоджувався. Оратори вшановувалися й іншим чином: на їхню честь не тільки встановлювалися статуї, але й вибивалися зображення і пам'ятні написи.

Визначаючи цінність ораторського мистецтва в очах давньоримського суспільства, слід ураховувати, що спочатку до риторів, які тривалий час були тільки греками, у Римі ставилися вороже. Час від часу діяльність риторських шкіл прямо заборонялася: 161 р. до н. е., 92 р. до н. е., 89 р. н. е., 94 р. н. е. За часів імператора Юліана (361–363 рр.) викладання риторики заборонялося християнам. Однак знайомство з грецькою риторикою пришвидшило розвиток власне римського красномовства. Цицерон із благоговінням ставився до грецької риторики, вивчав її сам і рекомендував це робити кожному, хто пов'язував свою долю з політикою, адвокатурою, тобто з ораторством.

Занепад античного красномовства, який розпочався з часів Римської імперії, проходив як процес редукції видів (фактична елімінація політичного красномовства) і посилення естетизації дискурсу. Паралельно зміцнювався статус риторики як навчального предмету, яка складала, поряд з граматикою і діалектикою, мінімум мініморум енциклопедичної освіти молодої людини. Однак, наприкінці античності викладацька діяльність з риторики набула настільки комерціалізованого характеру, що, наприклад, у Греції IV ст. н. е. учнів інколи «силоміць затягували до тієї чи іншої школи», а суперництво вчителів «набувало прямо кримінальних форм» (Я. Буркхард).

У висновках до розділу зазначено, що ораторське мистецтво було одним з елементів дозвіллєво-розважальної культури античності. Промови ораторів, крім свого прямого призначення, приваблювали широке коло слухачів і глядачів артизацією усного слова і театралізацією невербальних складових виступу. Втім посилення за часів пізнього еллінізму видовищності цього мистецтва і водночас його надмірна, орієнтована на акустичну перцепцію, естетизація призвели до різкого зниження якості професійного красномовства, а комерціалізація і масовізація пропозицій у сфері навчальних послуг з риторики сприяли падінню поваги до риторів. Отже, один з основних чинників появи професії ритора – економічний – став і одним з основних чинників її занепаду й деградації.

Розділ шостий «Антична риторика – основа європейського красномовства як культурної традиції» присвячено аналізові рецепцій античної риторики у красномовстві наступних епох.

У підрозділі 6.1. «Рецепція античної риторики в західноєвропейському релігійному красномовстві» розглянуто зразки релігійного красномовства

Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та інших представників патристики, а також фрагменти промов діячів католицької церкви.

Вибір релігійного красномовства в якості об'єкту аналізу у підрозділі зумовлений тим, що успадкування здобутків античної риторики відбувалося переважно у цьому виді. Колишня варварська периферія Європи, яка в переважній більшості була неписьменна, сприймала Слово Боже тільки на слух. За таких обставин основним засобом поширення християнського віровчення стало усне слово.

В ораторському мистецтві появу промов релігійної тематики пов'язують із другою софістикою – Діоном Хризостомом та Елієм Арістидом. Релігійне красномовство вспадкувало арсенал античної риторики, передусім, через діяльність школи Лібанія, учнями якого були Василь Кесарійський (Великий), Григорій Назіанзін (Богослов), Іоанн Хрізостом (Златоуст).

На першому етапі розвитку релігійного красномовства, який нерозривно пов'язаний з періодом раннього християнства, основною формою була проповідь, яка поєднала релігійний зміст з риторичною оболонкою. Проповідь перебирає на себе низку прийомів античного красномовства, зокрема отримує подальшого розвитку прийом діалогізації, постановки фіктивних риторичних запитань з епанафорою, антитези, амальгамірування («ми-дискурс») тощо. У проповіді тісно поєдналися духовно-моралізаторські та мобілізаційні цілі, адже кожна проповідь так чи інакше спрямована на виховання й стимулювання наслідування приписів релігії.

Ще однією особливістю проповідей ранньохристиянського періоду стає специфічний аргументативний дискурс, який залежав від особистості проповідника. Дисертантка дійшла висновку, що, наприклад, проповідям Іоанна Златоуста притаманна аргументація у вигляді ентимем, для проповідей Григорія Богослова характерним є доведення за аналогією.

Аналіз проповідей часів зрілого і пізнього Середньовіччя та географічного регіону засвідчує, що аргументація набуває ірраціонального характеру. Латинський варіант проповідей інколи настільки вульгаризує догмати християнського віровчення, що навіть ставить під сумнів самий християнський характер релігійного красномовства, тим самим даючи підстави деяким дослідникам (А. Гуревич та ін.) вважати його продовженням язичницьких вірувань і т. зв. магізму. У дисертації висловлено припущення, що відмічена ознака пояснюється не лише послабленням традицій античної риторики в часі, але і в просторі: чим далі від візантійського осередку християнства і ближче до колишньої варварської периферії, тим сильнішою стає примітивізація (вульгаризація) аргументативної бази релігійних проповідей.

Відзначено, що католицька церква фактично перебрала на себе більшість функцій інших інституцій: вона перетворилася на потужну судову й політичну інстанцію, яка успішно конкурує зі світською владою. Виконання політичних функцій церквою відігравало важливу доцентрову роль у регулюванні між-

державних стосунків та інтеграції колишніх варварських земель у єдину цивілізаційну ойкумену. У такій ситуації використовувалося політичне красномовство в релігійній оболонці. Це було властиво і критикам Ватикану: проповіді Томаса Мюнцера, Яна Гуса за своїм характером були політичними, але форма залишалася релігійною, ознакою чого була апеляція до християнського віровчення.

Отже, універсальне значення релігійного красномовства для збереження здобутків античної риторики полягає в тому, що в ньому можна віднайти елементи політичного, епідейктичного і навіть судового красномовства, які за часів європейського Середньовіччя фактично втрачають самостійний статус.

У підрозділі 6.2. «Рецепція ораторського мистецтва античності в українському і російському красномовстві» з'ясовано характер впливу античної риторики на українське та російське релігійне і світське красномовство.

Основними провідниками здобутків античного ораторського мистецтва на українських і російських землях були служителі церкви: саме з Київської Русі починається і розвивається християнство на східнослов'янських землях. Священики з Візантії, яких на початку запрошують давньоруські правителі, несли із собою не тільки слово Боже, але й спадок античної інтелектуальної культури.

Складовою тогочасної освіти стала й освіта з риторики. Підтвердженням цього є праці Ф. Прокоповича, серед яких почесне місце займає трактат «Про риторичне мистецтво», складений на основі лекцій, які прочитані студентам Києво-Могилянської академії протягом 1705–1709 рр. Риторика Ф. Прокоповича ґрунтується на тричленній класифікації промов Аристотеля (до якої Прокопович додав «священне красномовство») і класифікації стилів Цицерона. Ф. Прокопович використовував у якості зразків і промови античних ораторів (наприклад, Цицерона «На захист Марцелла» і «Про надання імперія Гнею Помпею»).

Що стосується розвитку світського ораторського мистецтва в Російський імперії, то у зв'язку з відсутністю сприятливого політичного режиму жодної потреби в політичному, судовому красномовстві не існувало. Переважною цари-ною ораторського мистецтва за таких умов, крім релігійного, було епідейктичне. Тому і низка риторик, що з'являються протягом XVII–XVIII ст., орієнтована на відповідний матеріал. «Риторики» М. Ломоносова, І. Ризького, М. Сперанського і О. Нікольського, М. Кошанського і О. Мєрзлякова – це практично підручники з «вишуканої словесності». Автори детально розглядали численні фігури думки і мови, прийоми уквітчання промов. Серед античних праць з риторики найбільшою популярністю користувалися трактати Цицерона і Квінтіліана.

У дисертації наголошено, що розквіт судового красномовства в Російській імперії розпочинається з другої половини XIX ст. внаслідок реформи судоустрою і судочинства (1864). Зокрема, було введено інститут присяжних засідателів і адвокатури. Це стимулювало розвиток судового ораторського

мистецтва, в результаті чого сформувалася школа російського судового красномовства, представлена такими іменами, як К. Арсеньєв, М. Карабчевський, А. Коні, О. Пассовер, Ф. Плєвако, В. Спасович, О.Урусов та ін. Одним з найкращих представників цієї школи вважається Л. Владимиров, якому належить детальна розробка питань кримінального захисту. Викладаючи основні юридичні правила захисту, Л. Владимиров часто звертається до авторитету Квінтіліана і Цицерона.

Іншим глибоким теоретиком у сфері судового красномовства, чиї роботи спиралися на праці античних класиків (Цицерона, Квінтіліана), був К. Луцький.

Мистецтво промови на суді розкриває однойменна книга П. Сергеїча (П. Пороховщикова) (1910), побудована на фундаменті античної риторики.

Із творами античних ораторів і риторів був чудово обізнаний А. Коні, якому належить оригінальна оцінка Демосфена і Цицерона. Демосфена, як судового оратора, А. Коні оцінював значно нижче Цицерона.

Зі зміною політичного режиму і судової системи за часів СРСР принципи змагальності і публічності судового процесу були фактично скасовані, а разом з ними зникло і судове красномовство. У релігійному красномовстві, незважаючи на переслідування церкви, продовжували функціонувати традиції ораторства, закладені ще античною риторикою. Аналіз проповідей діячів православної церкви – святителя Луки (архієпископа Симферопольського і Кримського), митрополита Крутицького і Коломенського Миколая – засвідчує, що традиції ораторського мистецтва не втрачалися. Нині релігійна проповідь модернізується, наповнюючись сюжетами, пов'язаними з політичними, соціальними і культурними реаліями сучасності.

У висновках до шостого розділу зазначено, що здобутки античної риторики тривалий час зберігалися і ретранслювалися у релігійному красномовстві, яке, починаючи з раннього Середньовіччя, стає домінуючим видом європейського красномовства. У християнських проповідях використовувалися поширені ще за часів античного ораторства мовленнєві стратегії амальгамірування, реїфікації, делегітимізації, численні прийоми вербальної орнаменталістики (епанафори, антитези, градації та ін.), серед яких особливе місце посідали метафори й алегорії, які найбільше підходили для тлумачення символічного світу християнської релігії. Не менше значення мав доробок антиків для української і російської риторики світського спрямування, починаючи з риторських підручників XVIII ст. до теоретичних праць представників судового красномовства другої половини XIX – початку XX ст.

У Висновках підсумовано й узагальнено основні положення та результати проведеного наукового дослідження:

1. Аналіз історіографії з теми дисертації засвідчив, що у вітчизняній науці інтерес до античного красномовства мав змінний характер, внаслідок чого можна виділити кілька періодів. Перший – дореволюційний – характеризується

переважанням філологічних робіт, він представлений іменами таких науковців, як Ф. Зелінський, Г. Іванов, Р. Фолькман, П. Черняєв, І. Ягодинський та ін. Дослідженням цього періоду властивий аналіз текстів античних ораторів крізь оптику їхніх лексико-синтаксичних характеристик.

У період 1917–1939 рр. інтерес до античного спадку в сфері риторики визначався утилітарно-прагматичним інтересом радянської влади: антична риторика в цей час розглядалась з точки зору її агітаційно-пропагандистського потенціалу (В. Гофман). Академічну традицію продовжували роботи О. Білецького, Н. Дератані, С. Кондратьєва, С. Меликової-Толстої, С. Радцига, С. Соболевського та ін.

У 1940–1948-х рр. дослідження практично не проводилося. У 1949–1956-х рр. відбувається поступове відродження інтересу до ораторської античності, зокрема з'являються стаття С. Ковальова, присвячені риториці Цицерона; і стаття С. Радцига, присвячена риториці Демосфена. Період 1956–1991-х рр. характеризується інтенсивними розробками питань античного красномовства. У цей час виходять ґрунтовні праці С. Аверінцева, В. Боруховича, В. Вальченка, М. Гаспарова, В. Горенштейна, М. Грабар-Пассек, В. Ісаєвої, Т. Кузнецової, О. Лосєва, Т. Міллер, І. Нахова, С. Ошерова, С. Радцига, С. Соболевського, І. Стрельникової, А.Тахо-Годі, С. Утченка та ін. Автори досліджень цього часу розглядають античну риторику не тільки з погляду філології, але й філософії та історії.

У пострадянський період дослідження античного ораторства поповнюються роботами М. Бровка, М. Гаспарова, Л. Глускіної, О. Корнилової, Г. Кошеленка, Л. Маринович, О. Мелещенка, В. Молдована, Г. Сагач та ін.

2. Аналіз текстів гомерівських поем засвідчив, що відправним пунктом інституалізації професійного красномовства античності був феномен аедів – поетів-виконавців, перших професіоналів, які заробляли собі на прожиття майстерністю усного слова. Аеди, одним з яких був Гомер, оспівували подвиги вождів ахеян, чиї одноплемінники і нащадки виступали замовниками послуг співців, про що свідчать сторінки «Одіссеї». Передумовою подібного попиту була спільні історія й спільний лінгвокультурний простір. Особливістю епічного світу греків було те, що він сформувався у середовищі, яке було з етнічної точки зору спорідненим – еллінським, а з точки зору державного конституювання – поліформним. Це сформувало унікальний феномен античного світу, який дисертантка визначає як еллінський мультиверсум: один народ і одна культура породили низку держав з різними формами політичного устрою. Цей феномен зумовив збереження популярності усного слова і в умовах переходу до писемного способу фіксації і передачі інформації в давньогрецькому світі, і саме його сягає своїм корінням європейське красномовство.

3. Дослідження процесу інституалізації ораторського мистецтва в Давній Греції сприяло перегляду поширеного в науковій літературі погляду, згідно з яким становлення професії ритора пов'язується з діяльністю софістів і припадає

на V ст. до н. е. Аналіз історичних джерел, зокрема праць Плутарха, дає підстави стверджувати, що перетворення аматорського, ситуативного красномовства на професію зафіксовано, найімовірніше, наприкінці IX – на початку VIII ст. до н. е. Передумовою цього слід вважати не стільки демократичний політичний режим і не стільки специфіку судочинства в Давній Греції, на чому традиційно наголошують дослідники, скільки наявність грошового обміну, за відсутності якого ораторське мистецтво як фах виявилося б неможливим.

Існування ораторської майстерності як професії, тобто наявності групи людей, які спеціалізуються на цьому, і готовність суспільства скористатися їхніми послугами на платній основі слід віднести щонайменше до часів спартанського царя Лікурга, тому що плату за риторику як товар брали ще за часів Лікурга, а, можливо, і до нього. На часи Лікурга припадає і усвідомлення маніпулятивного характеру риторики (і на Криті, і у Спарті заборонили професію оратора саме внаслідок того, що усвідомили її потужний персуазивний потенціал). В середовищі філософів першим відмітив маніпулятивну функцію риторики Геракліт.

Відсунення хронологічних меж інституалізації красномовства як професії, ймовірно, до IX ст. до н. е. не тільки розводить поняття «софіст» і «ритор», але й означає: якщо із твердженням про те, що софісти були вчителями риторики погодитися можна, то з тим, що вони були її творцями, навряд чи можливо, оскільки перша софістика – явище V ст. до н. е. Щодо письменної фіксації зведення методів вербальної комунікації (те, що умовно можна вважати посібником з риторики), то найбільш ранні документи свідчать на користь Піфагора, на відміну від закладеної Аристотелем традиції вважати першим Тісія, а Цицероном і Квінтіліаном – Корака і Тісія. Філософська ж теорія риторики має чітке авторство в особі Сократа і Платона.

4. Аналіз дискурсивних практик античного красномовства дав змогу зробити висновок про те, що з часу грецької класики найбільш маніпулятивним є політичний дискурс як найменш унормований порівняно із судовим щодо учасників, тривалості промов, доказової бази, а також щодо самої процедури винесення рішень (голосування). Підстави зробити такі висновки дав порівняльний аналіз судових і політичних промов давньогрецьких ораторів, який свідчить, зокрема, про значну питому вагу пейоративної лексики в політичних промовах і мінімальну – у судових. Така сама пропорція спостерігається і у використанні свідомо помилкових логічних силогізмів, афективів, імплікатур та емотем. Із промов Демосфена на народному зібранні Афін починається традиція виступу оратора у вигляді політичного шоу. Свого апогею політичне шоу античності досягає у виступах Цицерона, який перетворив ораторську промову на справжній витвір оро-акустичного мистецтва. Особливістю античної риторики як полідискурсивної практики також є використання морально-етичних та естетичних (у якості морально релевантних) понять.

5. Встановлено, що специфікою академічного дискурсу античності було його існування як епіфеномену кількох дискурсивних практик: навчальної, епідейктичної та соціально-побутової. Обґрунтовано думку про те, що бесіда – застільна або під час прогулянки – виступає формою існування наукового (гуманітарного) знання античності. Бесіда поєднувала у собі науковий дискурс із соціально-побутовим: перший складав частину змісту, а другий надавав йому специфічної форми. Підтвердженням тому є подальша еволюція змісту понять «симпосія» і «сеситія», які нині пов'язуються виключно з формою наукової діяльності (симпозіум) або переважно навчальної (сесія).

6. Доведено, що зародившись в елліністичному красномовстві, виникає й еволюціонує жанр екскурсійної лекції. Виростаючи із жанру екфразиса (описання пам'яток мистецтва), «Картини» Філострата старшого поєднують академічний (навчальний) дискурс у формі лекції із специфікованим місцем її проведення (картинна галерея передмістя Неаполя). Вони можуть вважатися першою зафіксованою екскурсійною лекцією в європейській культурі. Виникнення цього жанру може бути датовано приблизно кінцем II ст. н. е. – початком III ст. н. е.

7. Аналіз діалогів Платона дає підстави вважати засновниками філософської теорії риторики Сократа і Платона. Перший поставив проблему морально-етичного виміру професії ритора, а другий, визначивши онтологічне підґрунтя її маніпулятивного характеру через категорію небуття, фактично розкрив суть риторики як комунікативного феномену.

Аристотель експлікував і зробив загальнодоступним «езотеричне» знання механізмів вербального маніпулятивного управління, яким до нього володіли лише софісти.

Аналіз трактатів Аристотеля, Цицерона, Діонісія Галікарнаського і Деметрія засвідчив, що античні ритори не тільки досліджували питання вербальної естетики, але й вивчали перцептивні властивості усного слова. Дисертантка висунула гіпотезу про те, що Діонісій Галікарнаський (I ст. до н. е.) може вважатися першим, хто спробував описати фоносемантичні особливості літер грецької абетки, що дає підстави розглядати його як засновника фоносемантики.

Встановлено, що внеском Квінтіліана в теоретичну риторику є перетворення її на дисципліну, фактично рівновелику освіті в цілому. Риторика в розумінні Квінтіліана – це передусім педагогічна теорія, на основі рекомендацій якої формуються вміння і навички не вузького фахівця, а майже енциклопедично освіченого спеціаліста, яким мав бути давньоримський оратор.

8. Ораторське мистецтво давніх Греції і Риму становило важливий елемент колективного дозвілля: традиція запрошення риторів, поряд з філософами, граматиками, циркачами, музикантами і танцівницями, на симпосії (бенкети) зберігалася до кінця античності. Ця традиція сягала своїм корінням часів, відображених у гомерівських поемах, коли на обіди запрошувалися аеди – поети-виконавці, які своїм мистецтвом розважали присутніх. Насолоду слуху

додавали оро-акустичні характеристики красномовства: тембр, дикція, інтонаційне розмаїття, мелос промови, ритмічність її побудови.

Збагачуючись візуальними елементами, ораторський виступ ставав також елементом видовищної культури. Видовищність акустичного мистецтва відбувалася через артизацію усного слова й театралізацію невербальних складових. Виступи ораторів, незалежно від мети, яка переслідувалася тією чи іншою промовою, були видовищем, адже передбачали публічність, організовану у просторі і часі: за певним сценарієм (послідовність виступів ораторів), з певною режисурою і постановкою, з акторським виконанням, у якому враховувалися не лише ораторія (звучання), але й авербальні складові – жести, рухи і навіть одяг. Номенклатура і семантика виступів оратора визначалися культурним фоном епохи. Вони еволюціонували від аттичного мінімалізму зовнішньої ефектності і стриманості часів грецької класики до екзальтованої театралізації часів пізнього еллінізму. Візуальна естетизація ораторської промови супроводжувала посилення естетизації вербальної, ставши однією з ознак загального декадансу античного красномовства. Поступове розчарування у риториці часів пізньої античності, як переважно орієнтованій на акустичну перцепцію, засвідчив у IV ст. н.е. Августин Аврелій, який сам був професійним ритором.

9. Аналіз рецепції античної риторики в європейському красномовстві дав підставу зробити висновок про те, що основним дискурсом за часів Середньовіччя, в якому ретранслюються її здобутки, з часом стало релігійне красномовство, яке дисертантка визначила як різновид публічного мовлення, що виник у зв'язку з вірою людини у надприродне і пов'язаний з вербальною артикуляцією цієї віри.

Релігійне красномовство частково інкорпорує елементи епідейктичного, судового і політичного красномовства, поєднуючи їх із принципово новими видами – проповіддю, формулами відлучення, сповіддю тощо.

Центральною ланкою релігійного красномовства у християнстві є проповіді. Виникши водночас із поширенням християнства, проповіді ґрунтувалися не тільки на догматах християнського віровчення, але й на здобутках античної ораторської культури. Особливістю проповіді є її уявно діалогічний характер, що створювався завдяки постановці проповідником численних фіктивних запитань, зокрема риторичного характеру. У цьому вбачається успадкування риторичного прийому внутрішньомонологічної діалогізації або монологічної реплікації, введеного Цицероном. Формульні звернення в проповідях ґрунтуються на врахуванні стратегії амальгамірування, яка широко використовувалася античними ораторами.

10. Теорії українського й російського красномовства спиралися не стільки на аристотелівську риторику, скільки на класифікацію видів промов і ораторських стилів Цицерона і Квінтіліана. У Російській імперії значення судового красномовства різко зросло у зв'язку із судовою реформою 1864 р., розвитком освіти, що призвела до актуалізації багатьох здобутків античного красномовства.

За радянських часів у зв'язку з особливостями внутрішньополітичного режиму потреба в судовому красномовстві фактично зникла.

11. Риторика античності заклала основи європейського красномовства як соціокультурної традиції: професія ритора (Давня Греція) або оратора (Давній Рим) інтегрувала у собі низку професій, що пов'язані із соціальним управлінням: юриста, політика, державного службовця, філософа, філолога, журналіста, психолога, педагога. Тому античну риторику слід розглядати не лише як лінгвістичний або лінгвокультурний феномен, а і як спосіб вироблення, збереження й ретрансляції соціокультурного коду європейської цивілізації. Його особливістю є евфемізіція імперативного дискурсу соціальної комунікації дискурсом кооперативним, що дисертантка вважає виявом заміни прямого примусу вербально опосередкованим (зокрема маніпулятивним), що у певних своїх виявах може розглядатися як більш «м'який» варіант соціального управління.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Монографія

1. Гончарова О. М. Античне красномовство як дискурсивний феномен культури : монографія / Олена Миколаївна Гончарова – К. : НАКККіМ, 2011. – 272 с.

Публікації у фахових наукових виданнях

2. Гончарова О. М. Давньогрецька риторика як теоретичний дискурс. Платон : онтологія вербального маніпулювання / О. М. Гончарова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : альманах. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. – Вип. 22. – С. 199–207.

3. Гончарова О. М. Давньогрецька риторика як теоретичний дискурс. Аристотель : від метатеорії до інструменталістської теорії риторики / О. М. Гончарова // Вісник ДАКККіМ : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 4. – С. 26–31.

4. Гончарова О. М. Давньогрецька риторика як вербальна естетика : Аристотель / О. М. Гончарова // Питання культурології : зб. наук. праць. – К. : Вид. центр КНУКіМ, 2008. – Вип. 24. – С. 27–38.

5. Гончарова О. М. Давньогрецька риторика як теоретичний дискурс. Сократ vs софісти : постановка проблеми етичного виміру ораторського мистецтва / О. М. Гончарова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики культурології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22. – С. 161–168.

6. Гончарова О. М. Становлення політичного красномовства в світлі теоретичної рефлексії Давньої Греції / О. М. Гончарова // Культура України : зб. наук. праць; за заг. ред. В. М. Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. – Вип. 27. – С. 165–172.

7. Гончарова О. М. Риторика як вербальна естетика : давньогрецький еллінізм / О. М. Гончарова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : альманах. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 24. – С. 85–92.

8. Гончарова О. М. Давньогрецька риторика як теорія аргументації / О. М. Гончарова // Культура і мистецтво у сучасному світі : наукові записки КНУКіМ. – К. : КНУКіМ, 2009. – Вип. 10. – С. 15–25.

9. Гончарова О. М. Мобілізаційне красномовство в контексті мілітарної культури Давньої Греції (на прикладі поеми Гомера «Іліада») / О. М. Гончарова // Культура України : зб. наук. праць; за заг. ред. В. М. Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. – Вип. 26. – С. 115–124.

10. Гончарова О. М. Політичне красномовство Давнього Риму як дискурсивна практика : Цицерон vs Гай Саллюстій Кріспо / О. М. Гончарова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : альманах. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – Вип. 23. – С. 161–168.

11. Гончарова О. М. Політичне красномовство давньої Греції як дискурсивна практика : Демосфен / О. М. Гончарова // Вісник ДАКККіМ : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 4. – С. 44–48.

12. Гончарова О. М. Політичне красномовство в світлі сучасної теоретичної рефлексії / О. М. Гончарова // Культура і сучасність : альманах. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 2. – С. 66–71.

13. Гончарові О. М. Ораторське мистецтво Давнього Риму в культурному контексті своєї епохи / О. М. Гончарова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : альманах. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – Вип. 24. – С. 219–226.

14. Гончарова О. М. Ораторське мистецтво : особливості становлення / О. М. Гончарова // Культура України : зб. наук. праць; за заг. ред. В. М. Шейка. – Х. : ХДАК, 2010. – Вип. 31. – С. 40–50.

15. Гончарова О. М. Судове красномовство античності : Есхін vs Демосфен / О. М. Гончарова // Вісник ДАКККіМ : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 2. – С. 47–52.

16. Гончарова О. М. Релігійне красномовство в світлі теоретичної рефлексії / О. М. Гончарова // Вісник ДАКККіМ : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 3. – С. 51–56.

17. Гончарова О. М. Риторика як вербальна маніпуляція : становлення саморефлексії / О. М. Гончарова // Культура і сучасність : альманах. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 2. – С. 96–100.

18. Гончарова О. М. Особливості релігійного красномовства в контексті раннього християнства / О. М. Гончарова // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук праць; наук. записки Рівненського держ. гуман. ун-ту, 2010. – Вип. 16. – Т. 2. – С. 16–22.

19. Гончарова О. М. Особливості релігійного красномовства часів західноєвропейського середньовіччя / О. М. Гончарова // Актуальні проблеми

історії, теорії та практики художньої культури : альманах. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24. – С. 103–109.

20. Гончарова О. М. Риторичні особливості проповідей як виду релігійного красномовства / О. М. Гончарова // Культура і сучасність : альманах. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 1. – С. 97–101.

21. Гончарова О. М. До питання датування промови Лісія «Про любов» («Еротик») / О. М. Гончарова // Вісник ДАКККіМ : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 4. – С. 49–54.

22. Гончарова О. М. Рецепція античної риторики в теорії судового красномовства в Росії др. пол. XIX – поч. XX ст. / О. М. Гончарова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : альманах. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 25. – С. 120–126.

23. Гончарова О. М. Навчальний дискурс в контексті академічного красномовства античності / О. М. Гончарова // Культура України : зб. наук. праць; за заг. ред. В. М. Шейка. – Х. : ХДАК, 2011. – Вип. 34. – С. 187–196.

24. Гончарова О. М. Судове красномовство античності як дискурсивна практика : Лісій / О. М. Гончарова // Вісник ДАКККіМ : наук. журнал.– К. : Міленіум, 2011. – Вип. 2. – С. 41–46.

25. Гончарова О. М. Філострати і Калістрат як засновники жанру екскурсійної лекції в елліністичному красномовстві / О. М. Гончарова // Культура і сучасність : альманах. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 1. – С. 103–108.

26. Гончарова О. М. Застільна бесіда як жанр академічного красномовства античності / О. М. Гончарова // Вісник ДАКККіМ : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 3. – С. 63–67.

27. Гончарова О. М. Античне красномовство як елемент видовищної культури / О. М. Гончарова // Українська культур а: минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук праць; наук. записки Рівненського держ. гуман. ун-ту. – Вип. 17. – Рівне : РДГУ, 2011. – Т. 2. – С. 7–11.

Опубліковані праці апробаційного характеру

28. Гончарова О. М. Ораторське мовлення у системі функціональних стилів мови / О. М. Гончарова // Фундаментальні і прикладні дослідження рекреаційно-дозвіллєвої сфери у контексті євроінтеграційних процесів : зб. наук. праць міжнар. конф. – К. : КНУКіМ, 2008. – С. 74–75.

29. Гончарова О. М. Деякі питання риторики як вербальної маніпуляції / О. М. Гончарова // Самоорганізація й динаміка культури та їх особливості в Україні : зб. наук. праць. – К. : Інститут культурології Академії мистецтв України, 2010. – С. 30–34.

30. Гончарова О. М. Становлення і розвиток судового красномовства в Росії др. пол. XIX – поч. XX ст. / О. М. Гончарова // Українська культура XXI століття : стан, проблеми, тенденції : матер. всеукр. наук.-теорет. конф. – К. : Вид. центр КНУКіМ, 2010. – С. 141–144.

31. Гончарова О. М. Історія розвитку релігійного красномовства / О. М. Гончарова // Сучасна молодь і проблема життєвих цінностей: філософські та етико-культурологічні виміри : матер. міжнар. конференції. – К. : КНЛУ, 2010. – С. 159–162.

32. Гончарова О. М. До питання ремінісценції античної риторики в контексті релігійного красномовства / О. М. Гончарова // X культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Українська культура: виклики сьогодення» : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. [упор., наук. ред. С. М. Садовенко]. – К. : НАКККіМ, 2012. – С. 93–100.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

33. Гончарова О. М. Риторика : типова програма для вищих навчальних закладів культури і мистецтв / Олена Миколаївна Гончарова. – К. : КНУКіМ, 2003. – 27 с.

34. Гончарова О. М. Риторика : робоча програма / Олена Миколаївна Гончарова. – К. : КНУКіМ, 2003. – 42 с.

АНОТАЦІЯ

Гончарова О.М. Антична риторика як феномен європейської культури. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора культурології зі спеціальності 26.00.01 – теорія й історія культури. – Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2012.

У дисертації досліджено становлення античної риторики як полідискурсивної практики (теоретичний і навчальний дискурс). Особливій ролі усного слова сприяв феномен давньогрецького мультиверсуму – існування єдиної лінгво-культурної спільноти у поліморфних державних утвореннях. Перетворення «аматорського» ситуативного красномовства на професію зафіксоване орієнтовно наприкінці IX – початку VIII ст. до н. е., передумовою чого став перехід до грошового обміну. Щодо персоналізації процесу становлення риторики, то найбільш ранні свідчення стосуються Піфагора.

Встановлено, що в елліністичному красномовстві виник жанр екскурсійних лекцій, першим записом яких можуть вважатися «Картини» Філострата старшого (кінець II ст. н.е. – початок III ст. н. е.). Висунуто гіпотезу про те, що Діонісія Галікарнаського (I ст. до н. е.) можна вважати засновником фоносемантики, адже він першим описав перцептивні властивості літер грецької абетки як фонем. Обгрунтовано тезу про те, що бесіда – застільна або під час прогулянки – була формою академічного дискурсу античності.

Ключові слова: антична культура, антична риторика, феномен європейської культури, красномовство, риторика, ораторське мистецтво, перцептивні властивості усного слова, фоносемантика.

АННОТАЦИЯ

Гончарова Е.Н. Античная риторика как феномен европейской культуры. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора культурологии по специальности 26.00.01 – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств. – Киев, 2012.

В диссертации анализируется античная риторика с точки зрения использования ораторами Древней Греции и Древнего Рима стратегий речевого управления. Исследуется становление античной риторики как полидискурсивной практики, как теоретического и учебного дискурса.

Выдвинута гипотеза о том, что исключительной роли устного слова способствовал уникальный феномен древнегреческого мира, который диссертантка определяет как эллинский мультиверсум: существование единой лингвокультурной общности в полиформных государственных образованиях. У истоков профессионального красноречия стояло искусство аэдов – поэтов-сказителей, которые в своем творчестве соединяли функции историков, литераторов, музыкантов и декламаторов.

Анализ процесса институализации ораторского искусства позволяет диссертантке пересмотреть точку зрения, согласно которой становление профессии ритора связывается с деятельностью софистов (V ст. до н. э.). Анализ исторических документов, в частности Плутарха, дает основание утверждать, что превращение «аматорского» ситуативного красноречия в профессию зафиксировано по крайней мере в конце IX – начале VIII ст. до н. е. Необходимым условием этого процесса следует считать не столько демократические политические режимы – на то время Греция состояла из государственных образований с монархической формой правления (царств) – и не столько специфику судопроизводства, которая имела место преимущественно в Афинах, сколько появление денежного обмена, в отсутствие которого ораторское искусство как профессия представляется невозможным.

То, что хронологические рамки институализации риторики как профессии отодвигаются по крайней мере до IX ст. до н.е., не просто разводит понятия «софист» и «ритор», но и означает: если с утвердженим, что софисты были учителями риторики, согласиться можно, то с тем, что они были ее создателями – не представляется возможным, поскольку первая софистика – явление V ст. до н. е. Что касается письменной фиксации правил вербальной коммуникации, т. е. того, что условно можно считать учебником по риторике, то наиболее ранние свидетельства в пользу Пифагора, в отличие от традиции, заложенной Платоном

и Аристотелем, считать первыми Корака и Тисия. Однако, и Пифагору следует поступиться первенством другим, анонимным, риторам, поскольку согласно свидетельства Плутарха про спартанского правителя Ликурга ораторы зарабатывали на жизнь своим мастерством еще в его, а вероятно, и до его времени.

На основании сравнительного анализа политических и судебных дискурсивных практик было выявлено, что наиболее манипулятивным является политический дискурс. Показателями манипулятивности выступает наличие импликатур, пейоративной лексики, логических уловок и аффективов. Основная масса манипулятивных стратегий и приемов политической риторики ориентирована на психологическое воздействие на слушателя. В политическом красноречии Древнего Рима к этим приемам добавляется прием визуализации и повышенная эстетизация дискурса (Цицерон). Диссертантка также приходит к выводу, что еще Демосфеном, благодаря словесно-смеховой составляющей его речей, закладывается традиция политического шоу, развитая и доведенная до совершенства Цицероном, превратившим ораторское выступление в шедевр ороакустического искусства.

Анализ диалогов Платона, трактатов Аристотеля, Дионисия Галикарнасского и Деметрия свидетельствует о том, что античные риторы не только исследовали вопросы вербальной эстетики, но и перцептивные свойства устного слова. В диссертации выдвигается гипотеза относительно Дионисия Галикарнасского (I ст. до н. э.) как основателя фоносемантики на основании того, что он первым описал фоносемантические свойства букв греческого алфавита.

Диссертанткой было установлено, что в эллинистическом красноречии появляется жанр экскурсионных лекций. Таковыми можно считать лекции Филострата старшего, дошедшие до нас в виде екфразиса «Картины», и прочитанные им в картинной галерее пригорода Неаполя (к. II – нач. III в. н. э.).

Практическая риторика древних Греции и Рима составляла важный элемент коллективного досуга: традиция приглашения риторов, наравне с философами, грамматиками, циркачами, музыкантами и танцовщицами на симпосии (пирушки) сохранялась до конца античности. Зрелищность акустического, по сути, искусства обеспечивалась за счет артизации устного слова, и театрализации кинетической и проксемической составляющих ораторского выступления. И судебное, и политическое, и торжественное выступление оратора, не зависимо от цели, было одновременно зрелищем, поскольку предусматривало публичность процесса, организованного в пространстве и времени: по определенному сценарию (последовательностью выступлений ораторов), определенной режиссурой и постановкой, наконец, актерским исполнением, в котором учитывались не только средства речевого влияния – оратории, но и невербальные: жесты, движения, мимика и даже костюм. Их номенклатура и семантика определялись культурным фоном епохи, и эволюционировали от аттического минимализма внешней эффектности и вербальной сдержанности до экзальтированной театральности ораторского выступления эпохи римского эллинизма.

Визуальная эстетизация речи сопровождала эстетизацию вербальную, становясь одним из признаков декаданса античной культуры.

Широкое использование морально-этических и эстетических, в значении морально-релевантных, понятий позволяет диссертантке сделать вывод о том, что уровень античной риторики прямо пропорционально зависел от уровня интеллектуальной и этико-моральной культуры и отражал его.

Профессия ритора (Древняя Греция) или оратора (Древний Рим) интегрировала в себе набор в будущем самостоятельных профессий: юридических, политических; социогуманитарных: философии, филологии, искусствоведения, педагогики – всех, так или иначе, связанных с социальным управлением.

Таким образом, античную риторику следует рассматривать не просто как лингвистический или даже лингвокультурный феномен, а как способ производства, сохранения и ретрансляции социокультурного кода европейской цивилизации.

Ключевые слова: античная культура, античная риторика, риторика, феномен европейской культуры, красноречие, ораторское искусство, перцептивные свойства устного слова, фоносемантика.

SUMMARY

Goncharova O. M. Ancient rhetoric as a phenomenon of European culture. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Culture in speciality 26.00.01 – Theory and History of Culture. – Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, 2012.

This thesis examines the formation of ancient rhetoric as polydiscursive practice (theoretical and academic discourse). The exclusive role of a spoken word was encouraged by the phenomenon of ancient Greek multiversum – existence of one linguocultural community in polymorphic state formations. The conversion of «amateur» situational eloquence into profession took place in the late IX – early VIII cent. BC, predetermined by the transition to monetary system. As for personalization of the process of rhetoric formation, the earliest data concerns Pythagoras.

It is ascertained that the genre of excursive lectures appeared in Hellenistic eloquence with its first record considered to be «Pictures» by Filostarat Sr. (late II cent. AD – early III cent. AD). The hypothesis is proposed that Dionysius Halicarnassus (I cent. BC) may be regarded as the founder of Phonosemantics since he was the first to describe perceptual features of letters in Greek alphabet as phonemes. The thesis has been grounded that a talk – whether during a meal or a walk – was a form of academic discourse in antiquity.

Key words: ancient culture, ancient rhetoric, phenomenon of European culture, eloquence, rhetoric, oratory, perceptual features of a spoken word, Phonosemantics.

Підп. до друку 19.11.2012. Формат 60x84 $^{1}/_{16}$. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 1,9. Зам. 321. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.